

DEMOCRATISCH BEWUSTZIJN IN NEDERLAND

TWEEDE METING

anne frank stichting

VERWEY Instituut
JONKER

Over de ontvankelijkheid voor
illiberaal en antidemocratisch
gedachtegoed en de weerbaarheid
daartegen

Ron van Wonderen

DEMOCRATISCH BEWUSTZIJN IN NEDERLAND

TWEEDE METING

Over de ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch gedachtegoed en de weerbaarheid daartegen

Ron van Wonderen

Utrecht, maart 2022

Inhoudsopgave

RESULTATEN, DUIDING, AANBEVELINGEN	5		
1	14		
2	16		
2.1.	16		
2.2.	18		
2.3.	21		
2.4.	24		
2.5.	25		
2.6.	26		
3	28		
3.1.	28		
3.2.	29		
3.3.	30		
4	33		
4.1.	33		
4.2.	34		
4.3.			38
4.4.			41
4.5.			42
4.6.			51
4.7.			54
5			64
5.1.			64
5.2.			65
5.3.			67
5.4.			70
6			74
6.1.			74
6.2.			74

7 Weerbaarheid tegen antidemocratische- en racistische uitingen	85
7.1. Introductie	85
7.2. Resultaten	85

BIJLAGEN

1 GERAADPLEEGDE LITERATUUR	89
2 DILEMMA'S DEMOCRATIE	91
3 STEEKPROEFOPBOUW SURVEY	96
4 OVERIGE TABELLEN EN GRAFIEKEN	98

RESULTATEN, DUIDING, AANBEVELINGEN

Belangrijkste bevindingen en aanbevelingen

- Onder Nederlanders¹ is groot draagvlak voor de parlementaire democratie en rechtsstaat. Ook na de coronacrisis, waarin sprake was van heftige discussies en inperking van vrijheden, is de waardering voor democratische waarden en grondrechten in Nederland nog altijd hoog.
- Tegelijkertijd blijkt dat deze steun niet onvoorwaardelijk is. Een aanzienlijke minderheid van de Nederlanders vindt dat voor de aanpak van urgente problemen de democratie soms opzij geschoven mag worden. Zoals dat 'maatschappelijke problemen snel en daadkrachtig moeten worden opgelost, ook als daardoor met standpunten en belangen van verschillende groepen minder rekening wordt gehouden' of dat 'een regering het meespreken en meebeslissen van oppositiepartijen mag inperken om grote problemen in het land sneller en daadkrachtiger aan te kunnen pakken'. De onderzoeksresultaten duiden erop dat Nederlanders meer ontvankelijk worden voor illiberale of autoritaire vormen van bestuur als sprake is van complexe en urgente problemen waarover men zich zorgen maakt en men meer leiderschap en doorzettingsmacht eist van politiek en bestuur. Als problemen concreet gemaakt worden, kiezen Nederlanders nog vaker voor opties die in strijd zijn met de parlementaire democratie of rechtsstaat. Zo

vindt de meerderheid van degenen die zich zorgen maakt over de komst en opvang van vluchtelingen, dat een regering een strenger asielbeleid moet voeren als 'de meeste Nederlanders dat willen, ook als er wetten zijn die dat niet toestaan'. Mensen die zich zorgen maken over de gevolgen van de klimaatverandering kiezen eveneens vaker voor niet-democratische opties om een strenger klimaatbeleid te realiseren.

- In de Nederlandse samenleving is bij een aanzienlijke minderheid sprake van een fluïde, opportunistische omgang met democratische grondrechten. Mensen spreken uit bezorgdheid en urgentie hun steun uit voor 'sterk leiderschap' om urgente maatschappelijke problemen daadkrachtig op te lossen, maar overzien volgens onze analyses hiervan niet altijd de consequenties. Zoals dat de democratische kernwaarden onder druk komen te staan; kernwaarden waarvan dezelfde personen zeggen dat deze belangrijk zijn.
- De bereidheid van Nederlanders om ten aanzien van urgente en complexe problemen waarover zij zich zorgen maken de parlementaire democratie, of onderdelen daarvan tijdelijk terzijde te schuiven, ondermijnt potentieel de pijlers van de democratische rechtsstaat. Het risico van een glijdende schaal is reëel: als de democratie opzij gezet wordt voor een (urgent) probleem, waarom dan niet ook voor een volgend (urgent) probleem? De onderzoekers doen daarom de volgende aanbevelingen:
 - Vergroot het besef in de samenleving van het belang van de democratie en de rechtsstaat. Deze dienen onaantastbaar te blijven. Maak mensen bewuster van de kwetsbaarheid van democratie en de consequenties van illiberale bestuursvormen door een aanpak te ontwikkelen welke verder reikt dan het bevorderen van de kennis van de staatsinrichting in het burgerschapsonderwijs en werkelijk meer diepgang in het constitutioneel besef realiseert.
 - Stoel het onderwijs over democratie meer op democratische dilemma's. Maak mensen bewust dat democratische processen zorgvuldigheid

¹ Onder 'Nederlanders' verstaan we in dit onderzoek personen die wonen in Nederland ongeacht hun verblijfsstatus.

vereisen en het dus tijd kost om problemen binnen de democratische spelregels op te lossen.

- Bevorder het bewustzijn dat draagvlak in de samenleving voor besluiten belangrijk is en dat het realiseren hiervan tijd kost. Het onderzoek laat immers zien dat een deel van de Nederlanders wil dat op thema's waarover zij bezorgd zijn, daadkrachtig moet worden gehandeld ook als daarmee bepaalde groepen of het parlement wordt gepasseerd.
- Nederlanders die ontvankelijk zijn voor de aantrekkingskracht van autoritaire of illiberale bestuursvormen zijn niet te vangen onder één noemer. Zij zijn te vinden bij linkse en rechte partijen, ouderen en jongeren, mannen en vrouwen, laag- en hoogopgeleiden, stedelingen en dorpelingen. Voer de discussie over democratie daarom in den brede en beperk dit niet tot specifieke groepen.
- Zorgwekkend is dat de jongste groep in ons onderzoek, de 18-24 jarigen, in 2021 een hogere ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken heeft ontwikkeld dan in 2019. Aanbeveling is daarom dat extra moet worden ingezet op de groep jongeren 18-24 jaar. Deze groep is door de beperkende maatregelen in de coronacrisis extra getroffen en potentieel gevoeliger geworden voor illiberaal en antidemocratisch denken. Zet daarbij specifiek in op onderwijs in democratische waarden en burgerschap.

Aanleiding en onderzoeksopzet

Dit rapport presenteert de resultaten van de tweede meting van het onderzoek "Democratisch bewustzijn in Nederland", uitgevoerd onder een representatieve steekproef van 1.616 Nederlanders van 18 jaar en ouder. De aanleiding voor dit surveyonderzoek was de behoefte van de Anne Frank Stichting om een instrument te ontwikkelen dat kan vaststellen in welke mate en onder welke voorwaarden Nederlanders 'ontvankelijk' zijn voor 'illiberaal' en

antidemocratisch gedachtegoed² en hoe deze ontvankelijkheid zich ontwikkelt in de tijd. Achtergrond voor de ontwikkeling van het meetinstrument is dat bestaande (survey)onderzoeken onvoldoende inzicht geven in de ontvankelijkheid van Nederlanders voor 'illiberaal' en antidemocratisch gedachtegoed. Opvattingen van burgers over de democratie en rechtsstaat evenals over identiteit en 'andere groepen' zijn namelijk gelaagd; er ligt veelal een complex geheel van ideeën, beelden, ervaringen aan ten grondslag. Het instrument wil antidemocratische opvattingen kunnen monitoren, door de narratieven te onderzoeken waar deze opvattingen onderdeel van zijn.

Thema's

De volgende thema's zijn onderzocht:

- De grondhouding en het oordeel van Nederlanders ten aanzien van het functioneren van de parlementaire democratie en rechtsstaat. Wat vinden Nederlanders goed en niet goed aan de democratie in Nederland? De resultaten op deze vragen geven niet alleen inzicht in de grondhouding en het oordeel over het functioneren van de democratie, maar koppelen we in de analyses ook aan opvattingen van respondenten over (illiberale en autoritaire) alternatieven voor democratie.
- Democratische kernwaarden. Hoe belangrijk vinden Nederlanders waarden zoals de onafhankelijkheid en betrouwbaarheid van media, onafhankelijkheid van rechters het afleggen van verantwoording door de regering aan de kiezers. In hoeverre vinden Nederlanders het belangrijk dat rekening wordt gehouden met de opvattingen, belangen en rechten van minderheden in de samenleving?
- Democratische dilemma's. In hoeverre zijn Nederlanders van mening dat maatschappelijke problemen sneller en daadkrachtiger moeten worden

² Wat we in dit onderzoek verstaan onder 'democratisch', 'illiberaal' en 'antidemocratisch' gedachtegoed wordt toegelicht in hoofdstuk 2.

opgelost, ook als daardoor met standpunten en belangen van verschillende groepen in de samenleving of oppositiepartijen in het parlement minder rekening wordt gehouden? Of moet altijd goed geluisterd worden naar verschillende standpunten, ook als het daardoor langer duurt voordat besluiten kunnen worden genomen?

- Welke bestuursvormen zijn een goede manier om Nederland te besturen? Wat vinden Nederlanders van diverse (democratische, illiberale, autoritaire) mogelijkheden om Nederland te besturen?
- Wat is de weerbaarheid van Nederlanders (bereidheid tot stelling nemen) indien ze worden geconfronteerd met anti-democratische opvattingen?

Actuele vragen

De eerste meting (de 'nulmeting') van het surveyonderzoek was gehouden vlak voor het uitbreken van de coronapandemie. De impact van die crisis heeft mogelijk gevolgen gehad voor de democratische gezindheid van burgers. De aanpak van de pandemie creëert namelijk precies die condities waaronder democratie en rechtsstaat zouden kunnen gaan knellen en pijn doen, te weten de inperking van vrijheden om een crisis effectiever te kunnen bestrijden en de inzet op daadkrachtige besluitvorming ten koste van het streven naar een zo breed mogelijk draagvlak. De aanpak van de pandemie heeft geleid tot heftige discussies over individuele vrijheid versus inperkingen hiervan door de staat (lockdowns, avondklok, vaccinatiedrang- en bewijs, et cetera). Ook de zogeheten 'Toeslagenaffaire' heeft het vertrouwen van burgers in overheid en politiek onder druk gezet en felle discussies in gang gezet over rechtsbescherming, het scheiden der machten, macht en tegenmacht. Het is kortom interessant én belangrijk om vast te stellen hoe de waardering voor de democratische rechtsstaat zich in het licht van deze actualiteiten heeft ontwikkeld evenals de ontvankelijkheid voor illiberale en autocratische opvattingen. Om deze reden hebben we in de tweede meting actuele vragen over deze thema's aan de survey toegevoegd.

Resultaten

Grote democratische gezindheid

Uit het onderzoek komt naar voren dat (net zoals in 2019) de overgrote meerderheid van de Nederlanders het eens is over de grondbeginselen van de parlementaire democratie en rechtstaat. We hebben het dan over principes zoals dat regeringspartijen bij verkiezingen worden afgestraft als ze hun beloftes niet nakomen, dat oppositiepartijen en media vrij zijn om de regering te bekritisseren, dat onafhankelijke rechters een regering terecht wijzen of stoppen, dat de rechten van minderheden worden beschermd en dat niet één iemand of groepering zijn wil of visie kan doordrijven. De democratische gezindheid is kortom groot.

Maar ook ontvankelijkheid voor niet-democratische opties bij democratische dilemma's

Tegelijkertijd heersen er bij een aanzienlijke minderheid in de bevolking opvattingen die niet overeenkomen met de grondbeginselen van de parlementaire democratie. We hebben aan Nederlanders dilemma's voorgelegd waarbij men telkens kon kiezen voor een democratische of niet-democratische optie om 'grote problemen in de Nederlandse samenleving' aan te pakken. Een aanzienlijk aantal Nederlanders (een vijfde tot een derde) – van wie de overgrote meerderheid de beginselen van de parlementaire democratie zegt te onderschrijven – kiest (net zoals in 2019) voor de 'niet-democratische opties'.

Ruim een derde van de Nederlanders vindt dat:

- 'Regeringen moeten doen wat de meeste Nederlanders willen, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan' (37 procent);
- 'Maatschappelijke problemen moeten snel en daadkrachtig worden opgelost, ook als daardoor met standpunten en belangen van verschillende groepen minder rekening wordt gehouden' (37 procent);

- 'Een regering mag het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen inperken om grote problemen in het land sneller en daadkrachtiger aan te kunnen pakken' (35 procent).

Eén op de vijf Nederlanders vindt dat:

- 'De regering mag uitspraken van rechters negeren als deze het beleid van een regering hinderen' (21 procent);
- 'De regering mag het parlement (Tweede Kamer) negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van beleid' (20 procent).

Zodra problemen concreet gemaakt worden, kiezen Nederlanders nog vaker voor opties die in strijd zijn met de parlementaire democratie of de rechtstaat. Zo vindt de meerderheid van degenen die zich zorgen maakt over de komst en opvang van vluchtelingen, dat een regering een strenger asielbeleid moet voeren als de meeste Nederlanders dat willen, ook als er wetten zijn die dat niet toestaan. Mensen die zich zorgen maken over de gevolgen van de klimaatverandering kiezen vaker voor niet-democratische opties om een strenger klimaatbeleid te realiseren. Onze conclusie is dan ook: zodra concrete thema's worden voorgelegd die als grote en urgente problemen worden beoordeeld, kiezen mensen vaker voor niet-democratische opties dan indien in algemene termen naar hun waardering voor democratie wordt gevraagd. Deze resultaten duiden erop dat Nederlanders ontvankelijk zijn voor illiberale of autoritaire vormen van bestuur, vooral als sprake is van complexe en urgente problemen waarbij men meer leiderschap en doorzettingsmacht eist van politiek en bestuur.

Ontvankelijkheid voor illiberale en antidemocratische bestuursvormen

Hoe beoordelen Nederlanders democratische en illiberale mogelijkheden om Nederland te besturen? Concreet hebben we de volgende mogelijkheden voorgelegd:

Wat vindt u van de onderstaande mogelijkheden om Nederland te besturen?

1. Regering en gekozen parlement nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land.
2. Experts en niet de regering nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land.³
3. De regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land, en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement. Na vier jaar kan de regering wel weggestemd worden als ze het niet goed hebben gedaan.
4. Een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen.

Het blijkt dat, net zoals in 2019, betrekkelijk hoge percentages Nederlanders zich aangesproken voelen door alternatieve bestuursvormen, zoals 'experts en niet de regering nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land', 'de regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement' en 'een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken over het parlement of verkiezingen'. Ongeveer een vijfde tot een kwart van de Nederlanders vindt deze bestuursvormen altijd (<5 procent) of meestal (15 – 20 procent) een goede manier om het land te besturen. Bovendien zegt een derde tot de helft van de Nederlanders deze bestuursvormen soms een goede manier te vinden om het land te besturen. Een opvallende verschuiving ten opzichte van de meting in 2019 is dat jongeren in de leeftijdscategorie 18-24 jaar in 2021 minder vaak dan in 2019 een parlementair-democratische

3 De input van experts ter onderbouwing van beleidskeuzen is heel belangrijk binnen een goed werkende democratie. Dat is echter iets anders dan experts (en niet de regering) ook de besluiten laten nemen.

voorkeur zeggen te hebben en *vaker* een autocratische voorkeur. Voor overige groepen zien we geen opvallende verschuivingen.

De bevinding dat betrekkelijk hoge percentages Nederlanders zich aangesproken voelen door alternatieve bestuursvormen is niet verrassend. Ook andere studies laten aanzienlijke steun onder Nederlanders zien voor illiberale en autoritaire bestuursvormen⁴. Wij stellen echter in ons onderzoek ook vast dat de overgrote meerderheid van de Nederlanders centrale waarden van de parlementaire democratie onderschrijft. Bovendien kan de algemene idee van democratie als regeervorm door de jaren heen steeds op massieve steun rekenen onder Nederlanders, meer dan 90 procent denkt hierover positief. Er lijkt dus sprake te zijn van een *schijnbare* tegenstrijdigheid in de resultaten en dubbelhartigheid bij kiezers. Want enerzijds is er de steun onder aanzienlijke groepen in de Nederlandse samenleving voor illiberale en antidemocratische bestuursvormen, anderzijds is sprake van brede steun voor parlementaire democratie. Een deel van de Nederlanders zegt kortom positief te staan ten opzichte van meerdere -democratische én niet democratische bestuursvormen.

Schaal ontvankelijkheid voor illiberale en antidemocratische bestuursvormen

Om nog beter zicht te krijgen op de paradoxale uitkomsten van ons onderzoek, namelijk dat mensen tegelijkertijd zowel democratische als niet-democratische voorkeuren kunnen hebben, hebben we een 'ontvankelijkheidsschaal' ontwikkeld. Deze schaal beoogt te meten: *de mate waarin Nederlanders wel of niet ontvankelijk zijn voor illiberaal en antidemocratisch denken*. In de schaal zijn de antwoorden van respondenten op de verschillende vragenblokken en dilemma's meegenomen. Meerwaarde van de schaal is daarnaast dat deze gebruikt kan worden voor vergelijkingen van *de ontwikkeling van de ontvankelijkheid*

4 Zoals European Values Study, Legitimiteitsmonitor Democratisch Bestuur en studies van Sociaal- en Cultureel Planbureau, Vrije Universiteit en Rijksuniversiteit Groningen; zie paragraaf 3.2 voor nadere toelichting en referenties.

voor illiberaal en antidemocratisch denken in de tijd.⁵ We hebben geanalyseerd in hoeverre mensen in de geselecteerde vraagstellingen of dilemma's structureel kiezen voor ofwel 'democratische' antwoordopties, ofwel niet-democratische antwoordopties. Dit heeft geleid tot de constructie van een ordinale schaal die loopt van 1 (respondent kiest bij alle vraagstellingen en dilemma's voor een wel-democratische optie) tot 10 (respondent kiest bij alle vraagstellingen en dilemma's voor een niet-democratische optie).

De meerderheid van de Nederlanders zit aan de 'laag-ontvankelijke' kant van de meetschaal (schaalpunten 1-4). Dat wil zeggen dat men veel belang hecht aan democratische basisbeginselen en overwegend keuzes maakt voor 'democratische' opties voor de aanpak van problemen of dilemma's. Desalniettemin geldt ook voor deze personen dat in sommige omstandigheden of op bepaalde dossiers een sterk leider die zich niet druk hoeft te maken over parlement en verkiezingen 'soms' een geschikte bestuursvorm kan zijn. Uitsplitsingen naar sekse, opleiding, leeftijd en politieke voorkeur maken inzichtelijk dat de volgende groepen relatief hoog ontvankelijk zijn voor illiberaal en antidemocratisch gedachtegoed: mannen, laag opgeleiden, jongeren en kiezers van rechts-populistische partijen. Echter als we behalve naar relatieve percentages ook kijken naar de absolute aantallen, dan wordt duidelijk dat onder de groepen met een hoge ontvankelijkheid (ook) aanzienlijke aantallen vrouwen, middelbaar- en hoger opgeleiden en mensen van middelbare of oudere leeftijd

5 In de 'ontvankelijkheidsschaal' zijn de antwoorden op de volgende vraagstellingen en dilemma's meegenomen:

- Welke zaken vinden Nederlanders belangrijk in een democratie: onafhankelijkheid en betrouwbaarheid van media; onafhankelijkheid van rechters; regering legt verantwoording af aan kiezers; rekening houden met de diverse ideeën, belangen en rechten van groepen in de samenleving.
- Wat vinden Nederlanders van diverse (democratische en illiberale/anti-democratische) mogelijkheden om Nederland te besturen.
- Dilemma's democratie: dilemma's over democratie in Nederland aan de hand van tegenovergestelde (democratische en illiberale/antidemocratische) stellingen.

zitten. Naar politieke voorkeur bestaat het grootste deel (in absolute aantallen) van de mensen met een hoge ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch gedachtegoed zelfs uit personen die kiezen voor mainstream (centrum) rechtse of linkse partijen.

Invloed coronacrisis, toelagenaffaire, wooncrisis

Bijna drie op de vier Nederlanders geven aan dat ze in het afgelopen jaar minder vertrouwen hebben gekregen (vijf procent juist meer) in de daadkracht van de regering om grote problemen in ons land aan te pakken. Zowel de toelagenaffaire, de lange duur van de kabinetsformatie als de aanpak van de woningnood hebben het vertrouwen in de daadkracht ondermijnd. Bij de aanpak van de coronacrisis zijn de meningen iets meer verdeeld. Een substantiële groep (17 procent) zegt juist méér vertrouwen te hebben in de daadkracht van de regering; voor 32 procent maakt het geen verschil.⁶ Met name de groep 18-24 jarigen zegt bovengemiddeld vaak dat hun vertrouwen in de daadkracht als gevolg van de coronacrisis is afgenomen.

Aan Nederlanders is de vraag voorgelegd of men:

- door de coronacrisis en de bijkomende maatregelen sterker van mening is geworden dat de overheid daadkrachtig moet kunnen ingrijpen om grote problemen aan te pakken, ook als dat ten koste gaat van individuele vrijheden;
- óf dat men door de coronacrisis en de bijkomende maatregelen sterker van mening is geworden dat de overheid individuele vrijheden beter moet beschermen, ook als dat ten koste gaat van de daadkracht om grote problemen aan te pakken.

In de resultaten zien we een tweeledig beeld. Een aanzienlijke groep Nederlanders (46 procent) is sterker van mening geworden dat de overheid daadkrachtig moet kunnen ingrijpen. Dit zijn bovengemiddeld vaak ouderen en kiezers van regeringspartijen ChristenUnie, CDA, VVD, D66 (en VOLT). Echter een substantiële minderheid van 25 procent geeft juist het tegenovergestelde aan: men is sterker van mening geworden dat de overheid individuele vrijheden beter moet beschermen. Dit zijn bovengemiddeld vaak kiezers FvD, en in mindere mate kiezers van JA21 en PVV.

Handelen bij antidemocratische en racistische uitingen

In de survey is gevraagd in hoeverre Nederlanders antidemocratische – en racistische uitingen afwijzen maar ook daadwerkelijk handelen zodra men met zulk gedachtegoed wordt geconfronteerd. De resultaten laten zien dat de meeste Nederlanders het erg zeggen te vinden als mensen discriminerende of racistische opmerkingen maken; een minderheid van tien procent vindt dit (helemaal) niet erg. Maakt het uit over welke groep antidemocratische of discriminerende uitingen worden geuit? Uit de resultaten wordt duidelijk dat het inderdaad uitmaakt welke groep het betreft. We zien dat Nederlanders het vaakst '(heel) erg' antwoorden als het gaat om minder rechten en vrijheden voor mensen met een bepaalde huidskleur (72 procent). In iets mindere mate is dat het geval ten aanzien van mensen met een bepaalde religie (65 procent) en mensen met een bepaalde politieke overtuiging (64 procent). Iets meer dan de helft van de Nederlanders (53 procent) vindt het (heel) erg als anderen zeggen dat er minder rechten en vrijheden moeten zijn voor migranten. De resultaten zijn vergelijkbaar met de uitkomsten van de survey van 2019.

Conclusies en duiding

Onze bevindingen laten zien dat er in 2021, net zoals in 2019, enerzijds veel draagvlak is bij Nederlanders voor parlementaire democratie als meest gewenste bestuursvorm, maar anderzijds ook dat illiberale en antidemocratische bestuursvormen voor een aanzienlijk aantal Nederlanders acceptabel lijken te zijn. Hoogleraar Politicologie Tom van der Meer stelt

⁶ Het survey veldwerk is uitgevoerd van oktober tot begin november 2021. In deze periode was sprake van een relatief beperkt (zij het oplopend) aantal coronabesmettingen en relatief beperkte restricties.

dat er *'niets antidemocratisch is aan een voorkeur voor een sterke leider'*.⁷ Hij verwijst daarbij naar de onderzoekers Hibbing en Theiss-Morse die in hun boek *'Stealth Democracy'* (2002) uiteenzetten dat veel kiezers enerzijds een sterke leider willen en anderzijds meer democratie.^{8,9}

Uit een studie van de Vrije Universiteit (2013) blijkt dat liefst twee op de drie Nederlanders het eens zijn met de stelling *'Nederland heeft een sterke leider nodig die snel over alles kan beslissen'*.¹⁰ In de woorden van onderzoeker Krouwel: *'Nederlanders zijn niet zo democratisch. Een groot deel steunt het idee dat ons land een sterke leider nodig heeft, die alles kan beslissen.'* Ook uit dit onderzoek blijkt dat een positieve houding naar sterk leiderschap niet is voorbehouden aan rechts-populistische kiezers maar breed wordt gedragen door aanhangers van alle partijen. De onderzoekers verklaren de resultaten uit *'boosheid van de kiezer'*. De keuze zou niet rationeel zijn maar *'emotioneel'*. Volgens de onderzoekers zijn Nederlanders niet zozeer bang, maar vooral boos. De grootste boosheid is te vinden onder partijen die het niet meer zien zitten

7 <http://stukroodvlees.nl/stealth-democracy/>

8 <http://catdir.loc.gov/catdir/samples/cam031/2002073699.pdf>

9 Van der Meer schrijft hierover: "In het democratiebeeld van Stealth Democracy willen de meeste burgers zich het liefste niet bemoeien met de politiek. Ze willen gewoon een sterk leider die doet wat 'het' volk wil. Tegelijkertijd willen ze veel democratische middelen – verkiezingen, referenda – om als het eens nodig is alsnog in te grijpen en leiders weg te sturen of te corrigeren. De democratische invloed van burgers is daarmee meestal onzichtbaar, maar kan snel en gericht worden ingezet: Stealth Democracy. Het is een democratiebeeld dat het volk tegenover een politieke kaste zet. Het rust op het naïeve idee dat het volk het onderling eigenlijk wel over eens is wat de politiek zou moeten doen (false consensus), maar dat politici verdeeld zijn en juiste oplossingen in de weg staan. Zowel de sterke leider als de democratische middelen zijn dan vooral gezamenlijk een oplossing om die politieke kaste op te breken. Vandaar dat de voorkeur voor sterk leider en meer burgerinvloed (Stealth Democracy) het sterkst is onder groepen die de politici wantrouwen, ook in Nederland. Maar dat maakt het nog niet antidemocratisch." Men zou kunnen argumenteren dat *'Stealth Democracy'* een beperkte opvatting van democratie representeert, aangezien het geen rekening lijkt te houden met minderheden die alternatieve visies hebben dan de meerderheid van het volk.

10 <https://docplayer.nl/13374668-De-emotionele-begroting-van-nederland-een-onderzoek-naar-emoties-in-de-nederlandse-politiek.html>

met de heersende Nederlandse elite. Zij kunnen zich niet vinden in de partijen en niet in het beleid.

Onze duiding is in lijn met de hierboven aangehaalde publicaties, in de zin dat rationeel de overgrote meerderheid van de kiezers kiest voor parlementaire democratie als goede of beste bestuursvorm, maar uit emoties zoals bezorgdheid en boosheid is men voor de aanpak van urgente en complexe problemen ook ontvankelijk voor illiberale of autoritaire vormen van bestuur. Wij vooronderstellen dat mensen uit bezorgdheid en urgentie hun steun uitspreken voor *'sterk leiderschap'* om problemen op te lossen, maar dat ze hierbij vanuit hun emotie niet de consequenties meewegen of overzien. Zoals de bedreigingen van een *'sterk leiderschap'* voor de kernwaarden van de democratie. De kernwaarden waarvoor men in andere vraagstellingen in de survey juist steun uitspreekt. Duidelijk is dat burgers ontvankelijker zijn voor een autoritaire aanpak naarmate hun bezorgdheid toeneemt. Dat geldt bijvoorbeeld voor mensen die de klimaatcrisis ernstig nemen, en zich ergeren aan de traagheid waarmee *'de politiek'* daarop reageert. En voor mensen met grote zorgen over vluchtelingen en immigratie.¹¹

Een interessante observatie is dat ten opzichte van twee jaar geleden de kiezers van enkele partijen zijn gaan schuiven hetzij in de richting van *meer ontvankelijkheid* voor illiberale en antidemocratische opties (D66, VVD en CDA), hetzij in de richting van *minder ontvankelijkheid* voor illiberale en antidemocratische opties (PVV, FvD). Het lijkt niet toevallig dat de eerste drie partijen deelnemen in de regering, wat steun geeft aan de aanname dat regeermacht kiezers meer (tijdelijk) ontvankelijk maakt voor illiberale of antidemocratische regeerstijlen.

11 Onderzoekers Ferrin en Kriesi (2016) komen op basis van een uitgebreide evaluatie van internationale data over naar steun voor democratie tot de vergelijkbare conclusie als wij dat er bij burgers veel steun is voor democratische waarden maar ook dat de implementatie van die waarden in de praktijk problematisch kan zijn. Dit steunt onze notie dat niet alleen steun voor democratie moet worden gemeten, maar juist de toepassing hiervan in democratische dilemma's.

Dit wordt in de huidige context waarschijnlijk versterkt door de Coronacrisis waarin regering en onder andere partijen als FvD en PVV scherp tegenover elkaar zijn komen te staan. Dit kan mogelijk ook de reden zijn waarom kiezers van PVV en FvD in 2021 vaker dan in 2019 kiezen voor parlementair democratische opties. Het feit dat deze partijen scherp oppositie voeren tegen het kabinet kan voor hun kiezers een overweging zijn om juist dan bij democratische dilemma's te kiezen voor democratische opties zoals *"zelfs als het langer duurt voordat daadkrachtige maatregelen kunnen worden genomen, mag het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen niet worden ingeperkt"*.¹² De Coronacrisis geeft kortom een indicatie van de fluiditeit en het opportunisme als het gaat om steun voor democratische grondrechten. Als gevolg van de crisis tenderen kiezers van regeringspartijen vaker voor illiberale en antidemocratische opties en kiezers van oppositiepartijen voor parlementair democratische opties.

Tot slot nuanceren onze onderzoeksresultaten dat de groep kiezers met een hoge ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken vooral zou bestaan uit laagopgeleiden en stemmers op rechts-populistische partijen. Nederlanders met zulke voorkeuren zijn niet te vangen onder één noemer. Het betreft oudere én jongere mensen, mensen met een hoge, middelbare of lage opleiding, mannen en vrouwen, niet-gelovigen, christenen en moslims. Laagopgeleiden en stemmers op rechts-populistische partijen zijn weliswaar relatief oververtegenwoordigd onder de Nederlanders met autocratische/illiberale voorkeuren, echter *in absolute zin* bestaat de meerderheid van de groep Nederlanders met autocratische/illiberale voorkeuren uit middelbaar- en hoogopgeleiden en stemmers op (gematigd) linkse of rechtse partijen (van VVD en CDA tot aan PvdA, D66 en GroenLinks). Voor strategieën om de ontvankelijkheid te verkleinen voor illiberaal en antidemocratisch denken betekenen

12 Mogelijke nuance op deze geconstateerde verschuiving is dat in de tijd ook veranderingen kunnen plaatsvinden in welke kiezersgroepen stemmen op politieke partijen.

deze bevindingen dat strategieën een brede focus moeten hebben naar zowel achtergronden als politieke voorkeuren van burgers.

Conclusie

Concluderend kunnen we stellen dat gehechtheid aan democratische waarden en grondrechten in Nederland groot en robuust is. De waardering voor democratische waarden en grondrechten is ook na een crisis als de coronapandemie nog altijd hoog. Anderzijds is bij een aanzienlijke minderheid in de Nederlandse samenleving sprake van een fluïde, opportunistische omgang met democratische grondrechten. De bereidheid van burgers om ten aanzien van urgente en complexe problemen waarover zij zich zorgen maken de parlementaire democratie, of onderdelen daarvan tijdelijk terzijde te schuiven, kan de pijlers van de democratische rechtsstaat ondermijnen. Het risico van een glijdende schaal is reëel: als de democratie opzij gezet wordt voor een (urgent) probleem, waarom dan niet ook voor een volgend (urgent) probleem? Daarbij is het extra zorgwekkend dat met name de jongste groep in ons onderzoek, de 18-24 jarigen, in 2021 een hogere ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken heeft dan in 2019.¹³

Aanknopingspunten voor beleid

De constatering dat in de Nederlandse samenleving kennelijk wordt gemarchandeerd met democratie en rechtsstaat, ofwel *'als het goed uitkomt dan ben ik democratisch, maar als het slecht uitkomt dan ben ik minder democratisch'*, is educatief is een belangrijke boodschap. De onderzoeksresultaten bieden aanknopingspunten voor beleid om illiberaal en antidemocratisch gedachtegoed te verminderen. De aanknopingspunten zijn de volgende:

- Vergroot het besef in de samenleving van het belang van de democratie en de rechtsstaat. Deze dienen onaantastbaar te blijven. Maak mensen

13 Dit lijkt niet verrassend, aangezien zij door de coronacrisis extra getroffen zijn door de maatregelen (waaronder de school lockdowns en beperkingen rond sporten en uitgaan).

bewuster van de consequenties van illiberale bestuursvormen door een aanpak te ontwikkelen welke verder reikt dan het bevorderen van de kennis van de staatsinrichting in het burgerschapsonderwijs en werkelijk meer diepgang in het constitutioneel besef kan realiseren. Volgens ons onderzoek komt steun voor illiberale en autocratische bestuursvormen veelal voort uit emotie en gevoel van urgentie. Men heeft het gevoel dat de politiek de problemen niet (snel genoeg) kan oplossen. Bezorgdheid en boosheid zijn hierbij belangrijke emoties, waarbij mensen niet alle consequenties meewegen van illiberaal bestuur en kernwaarden van democratie onder druk komen te staan. Kernwaarden waarvan dezelfde personen zeggen dat deze belangrijk zijn.

- Het onderwijs over democratie moet meer worden gestoeld op democratische dilemma's. Maak mensen bewust dat het tijd kost om problemen binnen de democratische spelregels op te lossen.
- Zet extra in op de groep jongeren 18-24 jaar. Deze groep is door de beperkende maatregelen in de coronacrisis extra getroffen en zijn blijkens ons onderzoek potentieel gevoeliger geworden voor illiberaal en antidemocratisch denken. Zet daarbij specifiek in op onderwijs in democratische waarden en burgerschap. Het onderwijs is in de afgelopen jaren immers belemmerd waarbij extra curriculaire lessen zoals onderwijs in democratische waarden en burgerschap niet zelden zijn geschrappt. De consequenties hiervan werken door tot in de toekomst.
- Bevorder het bewustzijn dat draagvlak in de samenleving voor besluiten belangrijk is en dat het realiseren hiervan tijd kost. Het onderzoek laat immers zien dat een deel van de Nederlanders wil dat op thema's waarover zij bezorgd zijn, daadkrachtig moet worden gehandeld ook als daarmee bepaalde groepen of het parlement wordt gepasseerd. Met andere woorden, de liberale democratische rechtsstaat lijkt voor hen geen thema op zichzelf. Men denkt eerder pragmatisch – of opportunistisch - vanuit de gewenste politieke ontwikkeling en vergeet dat democratische besluitvorming juist dat moeizame proces is om de meerstemmigheid onder de bevolking vreedzaam 'te organiseren'. Dat inzicht biedt enerzijds kans om

het onderwerp politiek-breed te agenderen en geeft tevens urgentie voor burgerschapsvorming.

- De ambiguïteit en meerstemmigheid binnen personen biedt de mogelijkheid om in gesprek te gaan, tenzij verharding in standpunten al heeft plaatsgevonden. Het onderzoek laat zien dat mensen allerlei opvattingen tegelijkertijd in zich dragen, die soms tegenstrijdig zijn. Uiteindelijk bepaalt politieke vorming of mobilisatie de wijze waarop daar coherentie in wordt gevonden.
- Maak bij educatie en vorming gebruik van de nuances in opvattingen over democratie en rechtstaat. Opvattingen van burgers over de democratie en rechtsstaat evenals over identiteit en 'andere groepen' zijn immers gelaagd; er ligt veelal een complex geheel van ideeën, beelden, ervaringen aan ten grondslag. Burgers kunnen zich bij oppervlakkige vraagstelling in eerste instantie ongenueanceerd uiten (in surveys, op sociale media), maar bij doorvragen blijkt wel degelijk sprake van nuance. Doorvragen maakt nuances, 'praktische' bezwaren en 'voorwaardelijk denken' inzichtelijk.
- Voer de discussie over democratie in den brede en beperk je dus niet tot bepaalde groepen. Nederlanders die ontvankelijk zijn voor de aantrekkingskracht van autocratische of illiberale bestuursvormen, zijn niet zijn te vangen onder één noemer. Van klimaat tot migratie is de autoritaire oplossing voor sommigen een aantrekkelijke optie. Zij zijn te vinden bij linkse en rechte partijen, ouderen en jongeren, mannen en vrouwen, laag- en hoogopgeleiden, stedelingen en dorpingen.

1 Introductie

Aanleiding en doelstelling

Dit onderzoeksrapport presenteert de tweede meting van het surveyonderzoek "Democratisch bewustzijn in Nederland". De eerste meting is uitgevoerd eind 2019 en begin 2020. De aanleiding voor dit onderzoek was de wens van de Anne Frank Stichting om een instrument te ontwikkelen dat kan vaststellen in welke mate en onder welke voorwaarden Nederlanders 'ontvankelijk' zijn voor 'illiberaal'¹⁴ en antidemocratisch gedachtegoed'. Hieronder verstaan wij opvattingen die kunnen worden gekenschetst als:

- Negatieve waardering van democratie en rechtsstaat, te weten de staatsrechtelijke inrichting van Nederland, parlementaire democratie, rechtstaat en haar instituties (rechtspraak, media, overheid).¹⁵
- Positieve waardering van 'autoritair leiderschap'.
- Weinig of geen belang hechten aan het respecteren van de vrijheid van meningsuiting en respect voor andere meningen (in het bijzonder opvattingen die voortvloeien uit religie, cultuur of politieke positie).¹⁶
- Weinig of geen belang hechten aan rechten/belangen/opvattingen van etnisch-culturele minderheden en andere groepen in de samenleving.

14 Wat we in dit onderzoek verstaan onder 'democratisch', 'illiberaal' en 'antidemocratisch' gedachtegoed wordt toegelicht in hoofdstuk 2.

15 Paul Dekker en Josje Den Ridder (2016). Gedeelde waarden en een weerbare democratie. Een verkenning op basis van bevolkingsenquêtes. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

16 Idem.

Het instrument moet in de tijd kunnen vaststellen in welke mate en op welke wijze de ontvankelijkheid voor 'illiberaal' en antidemocratisch gedachtegoed aan veranderingen onderhevig is. Tevens moet het instrument kunnen vaststellen in hoeverre burgers bereid zijn om zich actief 'weerbaar' op te stellen. Dat wil zeggen (de bereidheid tot) actief stelling nemen tegen antidemocratische en racistische uitingen.

De behoefte van de Anne Frank Stichting om dit onderzoek uit te voeren komt voort uit haar missie:

"De Anne Frank Stichting is een onafhankelijke organisatie die de plek beheert waar Anne Frank tijdens de Tweede Wereldoorlog was ondergedoken en waar zij haar dagboek schreef. De Stichting brengt haar levensverhaal wereldwijd onder de aandacht, ter bezinning op de gevaren van antisemitisme, racisme en discriminatie, en het belang van vrijheid, gelijke rechten en democratie".

Nieuw blok met actuele vragen

De gegevens voor de nulmeting van het democratisch bewustzijn van Nederlanders zijn verzameld vlak voordat de coronacrisis uitbrak. De impact van die crisis heeft mogelijk gevolgen voor de democratisch gezindheid van burgers. De aanpak van pandemie creëert namelijk precies die condities waaronder democratie en rechtsstaat kunnen gaan knellen en pijn doen. Ook heeft het geleid tot heftige discussies over individuele vrijheid versus inperkingen hiervan door de staat (avondklok, vaccinatiedrang- en bewijs, et cetera). Tevens heeft de zogeheten 'Toeslagenaffaire' het vertrouwen van burgers in overheid en politiek (nog verder) onder druk gezet en felle discussies in gang gezet over rechtszekerheid, het scheiden der machten, macht en tegenmacht. Het is kortom interessant én belangrijk om vast te stellen hoe de waardering voor de democratische rechtsstaat zich in het licht van deze actualiteiten ontwikkelt evenals de ontvankelijkheid voor illiberale en autocratische opvattingen. Om

deze reden hebben wij in de tweede meeting een blok met actuele vragen over deze thema's aan de survey toegevoegd.

Achtergronden voor het instrument

Achtergrond voor de ontwikkeling van het instrument is dat bestaande (survey)onderzoeken onvoldoende inzicht geven in de ontvankelijkheid van Nederlanders voor 'illiberaal' en antidemocratisch gedachtegoed. Opvattingen van burgers over de democratie en rechtsstaat evenals over identiteit en 'andere groepen' zijn namelijk gelaagd; er ligt veelal een complex geheel van ideeën, beelden, ervaringen aan ten grondslag. Door middel van het instrument wil de Anne Frank Stichting antidemocratische opvattingen kunnen monitoren, door de narratieven te onderzoeken waar deze opvattingen onderdeel van zijn.¹⁷ Burgers kunnen zich bij oppervlakkige vraagstelling in eerste instantie ongenueanceerd uiten (in surveys, op sociale media), maar bij doorvragen blijkt wel degelijk sprake van nuance. Doorvragen maakt niet alleen nuances, 'praktische' bezwaren en 'voorwaardelijk denken'¹⁸ inzichtelijk, maar maakt ook inzichtelijk wanneer deze nuances juist ontbreken en negatieve uitspraken over democratie juist zijn gestoeld op antidemocratische overwegingen.

Ook het eenvoudigweg vragen naar de waardering voor een autoritair of sterk leider biedt onvoldoende diepgang. Hier zal gevraagd moeten worden naar de

waardering (of niet) voor democratie en rechtstaat. Maar ook naar de waardering van grondrechten, ook wanneer die voor anderen gelden. Bij de waardering voor mensenrechten zal eveneens verdiepend moeten worden doorgevraagd. Maken burgers onderscheid tussen groepen waarvoor bepaalde rechten wel of niet gelden? En binnen welke contexten of onder welke voorwaarden zijn burgers wel of niet bereid om de rechten van andere groepen te erkennen?

Beoogde opbrengsten van het instrument

Het instrument beoogt de ontvankelijkheid nader in kaart te brengen ten aanzien van opvattingen die kunnen worden gekenschetst als illiberaal of antidemocratisch en weinig of geen belang hechten aan rechten/belangen/opvattingen van etnisch-culturele minderheden en andere groepen in de samenleving. De werkwijze hierbij is dat het instrument de (bredere) narratieven onderzoekt, waar opvattingen over andere bevolkingsgroepen, culturen, religies, identiteiten evenals waardering voor de democratie, rechtsstaat en mensenrechten onderdeel van zijn. Zodat preciezer is te duiden in hoeverre opvattingen van burgers wijzen op ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch gedachtegoed. Met behulp van het instrument kan tevens worden vastgesteld in hoeverre burgers bereid zijn om zich actief 'weerbaar' op te stellen tegen antidemocratische- en racistische uitingen. Tot slot moet het instrument kunnen vaststellen in welke mate en op welke wijze de ontvankelijkheid én weerbaarheid aan veranderingen onderhevig is (trends) en onder welke segmenten/groepen in de samenleving.

17 Als personen bijvoorbeeld instemmen met de stelling "Een regering mag het parlement negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van beleid.", is dat dan antidemocratisch? Dat kunnen we niet op voorhand zo stellen. In deze studie analyseren we de nuances van ogenschijnlijk stellige voorkeuren. In welke omstandigheden zijn respondenten hiervan voorstander, in alle situaties of alleen in bepaalde situaties? En voor besluitvorming op alle thema's of alleen voor bepaalde thema's? En waarom dan, en onder welke voorwaarden? Hoe kijken deze respondent aan tegen andere democratische waarden?

18 Dat wil zeggen in welke situaties en onder welke voorwaarden vinden burgers bijvoorbeeld autoritair leiderschap acceptabel of juist positief; maken burgers onderscheid naar groepen als het gaat om democratische- en andere mensenrechten; en vinden burgers dat er wel of geen rekening gehouden moet worden met de belangen/opvattingen van minderheden?

2 Theoretische verkenning

Voorafgaand aan de ontwikkeling van het surveyinstrument voerden we een beknopte literatuurverkenning uit naar de concepten 'democratie', 'illiberale democratie' en 'autoritaire, antidemocratische bestuursvormen'. Ook hebben we geïnventariseerd welke eerdere onderzoeken zijn uitgevoerd naar draagvlak voor illiberale en antidemocratische bestuursvormen.

2.1. Liberale democratie

Wat is liberale democratie

In zijn overzichtswerk *'Democratie, ideaal en weerbarstige werkelijkheid'* beschrijft De Kievid (2019) op inzichtelijke wijze het concept 'democratie', de verschillende visies op wat 'democratie' is of zou moeten zijn, welke verschijningsvormen het in de praktijk aanneemt en democratische dilemma's.¹⁹ In algemene zin kunnen we democratie volgens De Kievid omschrijven als *een politiek stelsel dat het mogelijk maakt op basis van meerderheidsbesluiten op vreedzame en orderlijke wijze conflicten op te lossen en afspraken te maken over de inrichting van de samenleving, waarbij belangrijke vrijheden en rechten van burgers gewaarborgd zijn* (p.22). Daarbij hebben democratische politieke stelsels enkele belangrijke kenmerken gemeen. In een democratie kunnen alle burgers direct of indirect invloed uitoefenen op besluiten. Vanuit het belang van vrijheden is democratie *liberaal* en wegens de gekozen vertegenwoordigers is het *representatief*. Liberaal wil hier zeggen: vrijheden en grondrechten die voor alle burgers gelden en grenzen stellen aan overheidsbemoediging met de burgers.

Wij definiëren 'liberale democratie' als volgt: *"Een liberale democratie is een vorm van representatieve democratie. Deze regeringsvorm is gebaseerd op een grondwet (constitutie) waarbij het parlement door het volk wordt gekozen. Bij een liberale democratie is het grootste deel van de bevolking betrokken bij de verkiezingen en worden vrijheden beschermd."* In liberale democratieën staan *"de individuele rechten voorop en beschermen juridische mechanismen de burger tegen allerlei inbreuken op de persoonlijke levenssfeer."* (Zakaria, 1997). Bij het hanteren van de term 'liberale democratie' ligt verwarring op de loer met liberalisme als politieke stroming. Wij hanteren het begrip 'liberaal' in dit onderzoek uitsluitend in relatie tot democratie zoals hiervoor gedefinieerd en niet als politieke ideologie.

Volgens De Kievid zijn gelijkheid, volkssoevereiniteit, vrijheid en rechtsstatelijkheid altijd onderdeel van 'liberale' democratie. Mensen worden als *gelijk* beschouwd, voor iedereen gelden dezelfde wetten en iedereen heeft dezelfde politieke rechten. Daarnaast is een zekere sociale gelijkheid belangrijk voor een goed werkende liberale democratie, zodat burgers over voldoende middelen, kennis en onafhankelijkheid kunnen beschikken om in vrijheid hun mening te laten horen. Binnen het idee van *volkssoevereiniteit* geldt dat de staatsmacht wordt uitgeoefend namens het volk. De regering is verantwoording schuldig aan door het volk verkozen vertegenwoordigers. Dat betekent dat het gekozen parlement de regering kan controleren en dat de kiezers om de paar jaar nieuwe vertegenwoordigers kunnen kiezen. Burgers moeten in een democratie de *vrijheid* hebben om hun mening te uiten en om kritiek uit te oefenen op de regering en instituties. Tot slot is het principe van de rechtsstaat belangrijk. Burgers zijn gelijk voor de wet, maar ook de overheid moet zich aan de wetten houden. Grondrechten zijn gewaarborgd en er is een scheiding tussen wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht ('Trias Politica'). Daardoor zijn rechters onafhankelijk en kunnen burgers een proces tegen de overheid beginnen wegens overtreding van wetten. Deze principes krijgen vorm in instituties en procedures. Belangrijk is allereerst het algemeen kiesrecht. Alle staatsburgers

¹⁹ Kievid, J. de (2019). *Democratie. Ideaal en weerbarstige werkelijkheid*. Den Haag: Prodemos.

hebben het recht om te stemmen, in vrijheid waarbij de uitgebrachte stem geheim is. Vrijheden in de samenleving worden gewaarborgd door de staat, zoals vrijheid van meningsuiting, godsdienst, vereniging en vergadering; en rechten van minderheden worden beschermd.

Robert Dahl (1998) geeft 5 criteria voor het democratische proces waaraan voldaan moet worden.²⁰

- **Effective participation:** voordat beleid wordt aangenomen moeten burgers dezelfde mogelijkheden/kansen hebben hun mening te uiten over het te voeren beleid.
- **Voting equality:** alle burgers moeten dezelfde mogelijkheid hebben om te stemmen, en alle stemmen zijn gelijk.
- **Enlightened understanding:** alle burgers moet dezelfde kansen hebben om iets over alternatieve beleidsvoering en de consequenties hiervan te leren.
- **Control of the agenda:** alle burgers moeten de mogelijkheid hebben zaken op de agenda te zetten. Beleid, zoals in de eerste drie punten tot stand gekomen, moet dus altijd weer veranderd kunnen worden.
- **Inclusion of adults:** alle volwassenen moeten de hiervoor genoemde rechten hebben.

Er is niet één democratisch model maar er is juist sprake van een aanzienlijke verscheidenheid, waarbij het relatieve gewicht van de democratische en liberale elementen kan verschillen. Zo regeert in democratieën met een *meerderheidsstelsel* meestal één partij op basis van een parlementaire meerderheid, voortgekomen uit verkiezingen met een districtenstelsel (zoals in Groot Brittannië). In zo'n democratie hoeft een partij niet de meerderheid van het volk achter zich te hebben, maar heeft dat wel in het parlement. In *consensusdemocratieën* is sprake van evenredige vertegenwoordiging van partijen in het parlement op grond van de verkiezingsuitslag en zijn er meestal coalitieregeringen, zoals

²⁰ Dahl, R. (1998). *On Democracy*. New Haven: Yale University Press.

in Nederland. Hiernaast variëren democratieën in bijvoorbeeld de toegankelijkheid van partijen tot het parlement (kiesdrempel) of de termijn waarin er nieuwe verkiezingen volgen en een regering dus aan de macht kan blijven. Los van deze variaties speelt nog de mate waarin een staatshoofd over bevoegdheden beschikt om buiten het parlement om besluitvorming te beïnvloeden of door te zetten, gebaseerd op directe verkiezing van het staatshoofd (zoals in de Verenigde Staten of Frankrijk). Deze democratieën worden wel presidentiële systemen genoemd.

Een goed werkende liberale democratie vereist niet alleen een functionerende parlementaire besluitvorming en -controle (landelijk en lokaal) maar ook dat de democratische instituties goed en onafhankelijk functioneren. Denk hierbij aan:

- Onafhankelijke en pluriforme media die in vrijheid hun werk kunnen doen, die kritiek kunnen uitoefenen op de regering en die het vertrouwen hebben van de burgers.
- Goed functionerende en onafhankelijke rechtspraak waarin burgers vertrouwen hebben.
- Goed functionerende en onafhankelijke instituties zoals de politie en overheid diensten waarin burgers vertrouwen hebben.
- Onafhankelijkheid van de wetenschap.

Democratische dilemma's

Een democratisch systeem kent meerdere dilemma's, waaronder²¹:

- **Democratie en leiding.** Dit dilemma gaat over de vraag hoeveel macht/invloed het volk uit handen geeft aan bestuurders, deskundigen en gekozen volksvertegenwoordigers bij het nemen van belangrijke besluiten.
- **Vrijheid en gelijkheid.** Dit dilemma gaat over de spanning tussen vrijheid en gelijkheid. Kunnen grote vrijheid en grote gelijkheid elkaar bedreigen? Bijvoorbeeld leidt grote economische vrijheid tot grotere

²¹ Kievit, J. de (2019). *Democratie. Ideaal en weerbarstige werkelijkheid*. Den Haag: Prodemos.

sociale ongelijkheid waardoor een deel van de burgers minder mee kan doen in de samenleving, en in welke mate accepteren we dat? Of andersom: kan een te grote nadruk op gelijkheid vrije initiatieven en ondernemerschap van burgers belemmeren? Ook: gaan de vrijheid en rechten van de één (individu, groep, religie) ten koste van de vrijheid en rechten van de ander. Bijvoorbeeld, in hoeverre is het recht op vrijheid van meningsuiting onbegrensd, als groepen in de samenleving zich hierdoor gekwetst kunnen voelen?

- Eenheid en verscheidenheid. Hier gaat het om de spanning tussen centraal opgelegde eenheid in een land enerzijds en de vrijheid van etnische, religieuze of culturele minderheden voor het beoefenen van de eigen religie en cultuur anderzijds.
- Meerderheid en rechtsstaat. Tot hoever kunnen meerderheden besluiten doordrukken ten koste van de belangen van minderheden en in hoeverre worden de rechten van minderheden beschermd? Of tot hoever kunnen meerderheden veranderingen aanbrengen in grondwet en constituties? Welke 'checks and balances' zijn gewenst om te voorkomen dat toevallige meerderheden ingrijpende besluiten kunnen nemen (bijvoorbeeld dat voor een grondwetwijziging een tweederde meerderheid in het parlement vereist is).
- Strijd/conflict versus compromissen/consensus. Sommige burgers vinden dat politici te veel compromissen sluiten waardoor besluitvorming te lang duurt of onvoldoende krachtadig is om belangrijke problemen in de samenleving effectief en tijdig op te lossen. Anderen vinden dat politici te veel met eigen belangen bezig zijn of juist met belangen van minderheidsgroepen. Tot slot zijn er burgers die juist vinden dat de politiek te weinig oog heeft voor minderheidsstandpunten of belangen van minderheidsgroepen en dat deze daardoor worden buitengesloten of niet serieus genomen. Dit dilemma concentreert zich kortom op de spanning tussen snelheid en daadkracht van besluitvorming versus het streven naar een breed draagvlak voor besluitvorming.

- Toestaan of verbieden van antidemocratische stromingen. Zulke verboden zijn strijdig met het democratisch vrijheidsbeginsel maar kunnen wellicht voorkomen dat antidemocratische krachten te sterk worden en de democratie omverwerpen. Anderzijds kan het toestaan van antidemocratische stromingen onvrede juist kanaliseren en ontevreden burgers betrokken houden.

2.2. Illiberale democratie

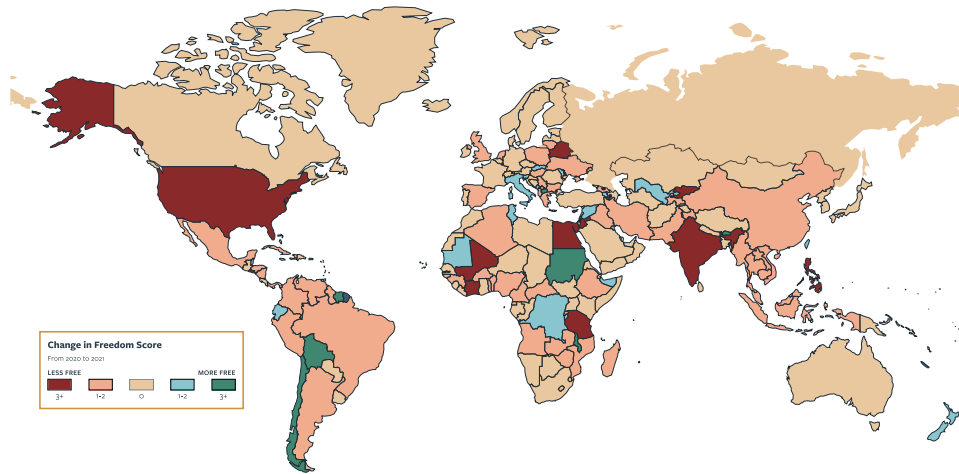
Het begrip 'illiberale democratie' is gemunt door Fareed Zakaria in het vaak aangehaalde artikel 'The Rise of Illiberal Democracy' in het tijdschrift *Foreign Affairs* (1997)²². Zakaria omschrijft 'illiberale democratieën' als democratieën waar de electorale aspecten worden verwezenlijkt (zoals vrije verkiezingen) maar waar er onregelmatigheden zijn op vlak van individuele rechten en vrijheden van burgers. Liberale democratieën zijn, daarentegen, democratieën waarin de individuele rechten voorop staan en de juridische mechanismen de burger beschermen tegen allerlei inbreuken op de persoonlijke levenssfeer. Onderzoek wijst uit dat illiberale democratieën in opkomst zijn. Begin 2021 concludeerde de internationale denktank Freedom House dat vrijheid en democratie nu al voor het vijftiende jaar op rij wereldwijd onder druk staan.²³ Volgens Freedom House is nog slechts 42% van alle landen ter wereld een 'vrije' (liberale) democratie, en 30% gedeeltelijk vrij. De democratie takelt in veel Oost-Europese landen steeds verder af. Vooral Polen en Hongarije zitten in een neerwaartse spiraal omdat de rechtsstaat in deze landen steeds verder wordt uitgehold. Freedom House spreekt van een "ongeëvenaarde democratische achteruitgang" in het afgelopen decennium. Volgens de onderzoekers kunnen beide landen geen volwaardige democratieën meer genoemd worden. Freedom House wijst er onder meer op dat de belangrijkste partijen in Hongarije en Polen de beginselen van de democratie aanvallen en zich openlijk schuldig maken aan

22 Zakaria, F. (1997). The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*, 76(6), p. 22-43.

23 Freedom House (2021) <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2021/antidemocratic-turn>

antidemocratische praktijken. Als voorbeeld hiervan noemen de onderzoekers de benarde positie van vrije media in Polen. Daarnaast staat de rechterlijke onafhankelijkheid in Polen onder druk.

Figuur 2.1 Trends 'vrije', 'gedeeltelijk vrije' of 'niet vrije' samenleving²⁴

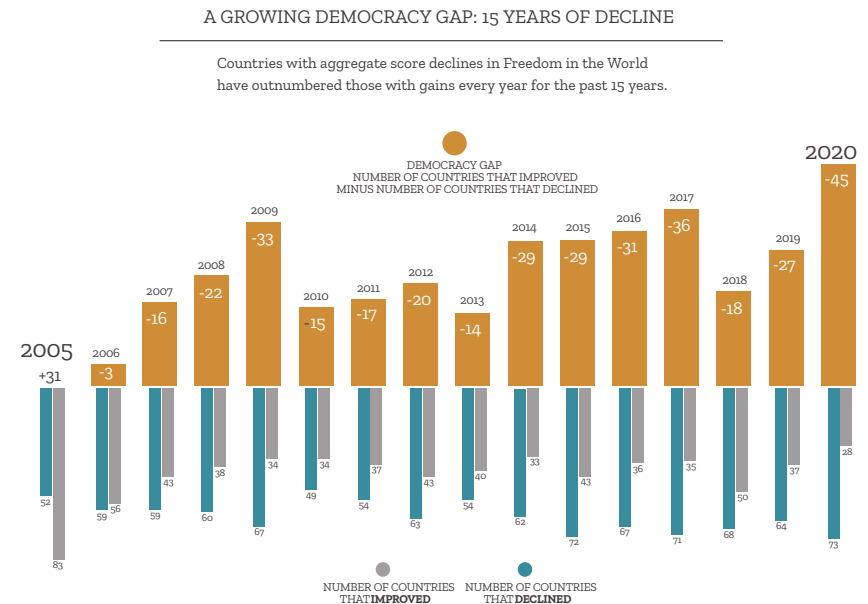
Figuur 2.1 toont volgens Freedom House de verandering (trend) in de score van landen op een schaal van 'vrije', 'gedeeltelijk vrije' of 'niet vrije' samenleving. Rood betekent dat de samenleving tussen 2019 en 2020 'minder vrij' is geworden; groen betekent dat de samenleving tussen 2019 en 2020 'vrijer' is geworden.

Figuur 2.2 toont volgens Freedom House voor de jaren 2000-2015 het aantal landen waarin (op jaarbasis) democratische aspecten van bestuur zijn toe-of afgenomen. Bijvoorbeeld, in 2020 is sprake van 28 landen waarin de

24 Freedom House (2021) <https://freedomhouse.org/explore-the-map?>

democratische condities zijn verbeterd, tegenover 73 landen waarin deze zijn verslechterd. De netto (negatieve) trend is dan 45 landen (73 minus 28). De figuur laat zien dat sinds 2005 er telkens sprake van is dat in meer landen de democratische aspecten van bestuur zijn verslechterd dan verbeterd.

Figuur 2.2 Aantal landen waarin democratische aspecten van bestuur toe-of afnemen²⁵

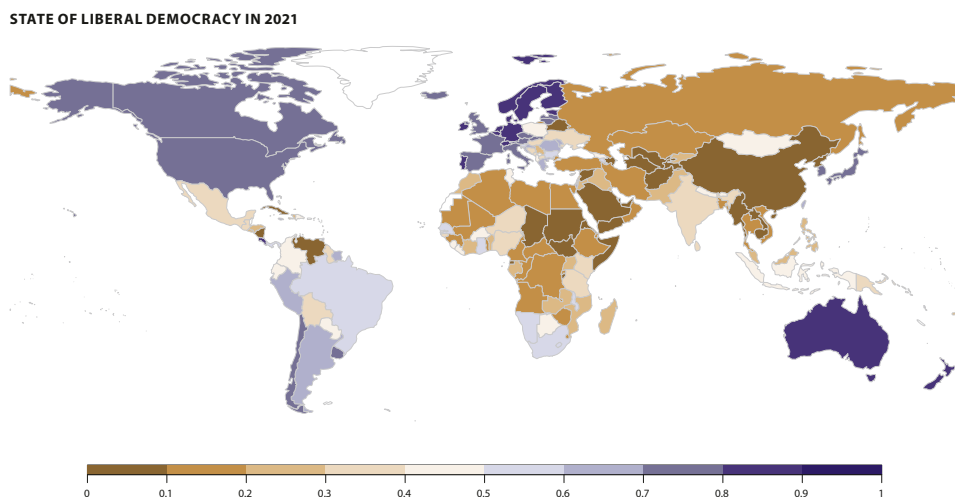

In het Democracy Report 2022 schrijft V-Dem Institute: "The level of democracy enjoyed by the average global citizen in 2021 is down to 1989 levels. The last 30 years of democratic advances are now eradicated (page 6)".²⁶

25 Freedom House (2021) <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2021/democracy-under-siege>

26 https://v-dem.net/media/publications/dr_2022.pdf Varieties of Democracy (V-Dem) produceert de grootste wereldwijde dataset over democratie met meer dan 30 miljoen datapunten voor 202 landen van 1789 tot 2021. V-Dem meet honderden verschillende attributen van de democratie.

Figuur 2.3 Staat van liberale democratie wereldwijd. Blauw is hoge mate van liberale democratie, bruin is illiberaal of autoritair bestuurd landen²⁷

In het boek *De Autoritaire Verleiding* (2018)²⁸ onderzoekt journalist Casper Thomas de opkomst van de illiberale democratie in vier landen: Turkije, Hongarije, India en Rusland. Aanvankelijk leek democratie, vrijheid en onafhankelijke instituties zich in deze landen te verankeren, maar wordt nu uitgedaagd door 'illiberale' tendensen. Thomas zoekt antwoorden op de vraag wat illiberale democratie in genoemde vier landen aantrekkelijk maakt, wat is de aantrekkingskracht van een autoritaire leider? De autoritaire verleiding lijkt in ieder geval groot te zijn als bestaansonzekerheid wordt aangetast voor grote groepen binnen de bevolking, en als mensen daarbij het gevoel hebben hierop geen invloed te hebben. Men ervaart machteloosheid. Een belangrijke factor hierbij is, althans in de door Thomas onderzochte landen, dat de beloften van

27 V-Dem Institute (2022) https://v-dem.net/media/publications/dr_2022.pdf

28 C. Thomas (2018). *De autoritaire verleiding; Over de opmars van de antiliberaal wereldorde.*

het liberalisme voor velen niet heeft gebracht wat werd verwacht. Historicus Arne Muis vat, op basis van Thomas, voor dit proces "kantelpunten" samen. "Het terugrollen van de liberaal-democratische golf was een geleidelijk proces, maar er zijn duidelijke kantelpunten aan te wijzen. In Europa wordt het kantelpunt doorgegaan gedateerd op 26 juli 2014, toen de Hongaarse president Viktor Orbán in een berucht geworden toespraak aangaf een illiberale staat op te willen bouwen. In de VS heeft de verkiezing van Donald Trump op 9 november 2016 voor velen eenzelfde connotatie, namelijk als het moment vanaf wanneer de openlijke flirt met de onvrijheid niet langer alleen op de flanken werd bedreven. Hoewel het begrip illiberale democratie al ruim twee decennia rondzingt, heeft het recent een vlucht genomen. Inmiddels zijn er boekenplanken vol geschreven over de teloorgang van de liberale democratie en de opkomst van haar onvrije vervanger."²⁹

De Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) (2017) constateert dat in verschillende Europese landen – met name Rusland, Turkije, Polen en Hongarije – het democratisch proces zelf ertoe heeft geleid dat meerderheden van de bevolking voor een meer illiberale inrichting van het staatsbestel kiezen, waarbij zij waarborgen voor oppositie, andersdenkenden en culturele minderheden beperken (zoals inspraak en vrijheden voor oppositie en andersdenkenden, en het eerbiedigen van de mensenrechten en respect voor minderheden). In deze landen vinden reguliere verkiezingen plaats waaraan meerdere politieke partijen meedoen. Burgers kunnen in relatieve vrijheid hun vertegenwoordigers kiezen. De samenstelling van het parlement reflecteert de verkiezingsuitslag en de volksvertegenwoordiging vervult zijn wetgevende taak. Het functioneren van deze rechtsstatelijke instituties wordt in deze landen echter gehinderd of omzeild door maatregelen waarmee de gekozen

29 A. Muis (2019) Bestaat er een illiberale wereldorde? <https://spectator.clingendael.org/nl/publicatie/bestaat-er-een-illiberale-wereldorde>

meerderheid zich het staatsbestel tracht toe te eigenen waardoor voornoemde fundamentele rechten en vrijheden in de gevarenzone komen.³⁰

Wat kenmerkt een illiberale democratie? Illiberale democratie is niet eenduidig af te bakenen, maar volgens de AIV zien we meestal de volgende vier, deels overlappende, elementen terug:

1. De aantasting van de werking van de electorale dimensie van democratie. Hoewel in een illiberale democratie het verkiezingsproces (nog) functioneert en mensen in vrijheid hun stem kunnen uitbrengen, staat dit principe wel onder druk. Hierbij gaat het onder meer om het zodanig aanpassen van de kieswetgeving dat de regerende politieke partijen worden bevoordeeld, bijvoorbeeld door betere toegang tot de (staats)media of het aanpassen van grenzen van kiesdistricten opdat de regerende politieke partijen hiervan electoraal voordeel ondervinden.
2. De uitholling van de constitutionele dimensie van democratie. Zo wordt getracht de opinievorming naar de hand van de regerende partijen te zetten en kritische geluiden te bemoeilijken. Dit gebeurt onder meer door het terugdringen van de persvrijheid. De diversiteit aan mediakanalen wordt ingeperkt en de mogelijkheden voor open en politiek debat worden beperkt. Ook kan de financiering van maatschappelijke organisaties en onderwijsinstellingen, die een ander geluid laten horen, aan banden worden gelegd of krijgen zij te maken met verstikkende regelgeving.
3. Voorts wordt de balans tussen de drie machten (Trias Politica) met behulp van diverse concrete maatregelen zodanig verstoord dat scheiding van machten sterk wordt bemoeilijkt. Zo worden pogingen gedaan om greep te krijgen op de rechterlijke macht evenals het structureel ondermijnen

van vertrouwen in de onafhankelijkheid of ongekleurdheid van de rechtspraak, waardoor deze minder onafhankelijk kan functioneren en minder goed in staat is om toezicht en controle uit te oefenen op het handelen van de regering. Dit wordt bijvoorbeeld gedaan door benoemingsprocedures aan te passen, door potentieel kritische rechters collectief te confronteren met een verlaging van de pensioenleeftijd of door openlijke kritiek van vertegenwoordigers van regerende partijen op het functioneren en de legitimiteit van de rechtspraak.

- 3a. Op zijn beurt kan dit ertoe leiden dat er geen onafhankelijke gerechtelijke toetsing meer mogelijk is op wijzigingen van de grondwet of van wetgeving.
- 3b. Problemen ontstaan ook als die wetgeving niet langer neutraal is, maar individuele grondrechten of het gelijkheidsbeginsel aantast, of als wijzigingen ervoor zorgen dat waarborgen tegen willekeurige bevoegdheidsuitoefening worden weggenomen.
4. Ten slotte wordt de (juridische) bescherming van andersdenkenden (dan de getalsmatige meerderheid) en immigranten ingeperkt, maar ook van (culturele) minderheden, dissidenten, wetenschappers en kunstenaars. Dit element kan zowel formeel van aard zijn (beperkende regelgeving) als informeel (intimidatie).

Autoritaire, antidemocratische bestuursvormen

Autoritaire, antidemocratische bestuursvormen gaan een stap verder dan illiberale bestuursvormen. Hier is sprake van bestuursvormen waar geen vrije verkiezingen plaatsvinden, of waar een sterke leider of partij de macht in een land heeft en een parlement niet of nauwelijks invloed heeft op besluitvorming.

2.3. Onderzoek naar draagvlak voor illiberale en antidemocratische bestuursvormen

In de afgelopen jaren zijn enkele onderzoeken uitgevoerd waarin ook is gevraagd naar voorkeuren van Nederlanders voor illiberale of antidemocratische vormen

³⁰ Adviesraad voor Internationale Vraagstukken (2017). De wil van het volk? Erosie van de democratische rechtsstaat in Europa. <https://www.adviesraadinternationalevraagstukken.nl/documenten/publicaties/2017/06/02/de-wil-van-het-volk> De AIV is het adviescollege voor regering en parlement op het gebied van buitenlands beleid.

van bestuur. In de European Values Study (EVS, 2008, 2017) zijn meerdere vraagstellingen opgenomen die ingaan op wat volgens burgers goede manieren zijn om het land te besturen. Volgens de resultaten van de EVS (2008) vond 37 procent (2017: 35 procent) van de Nederlanders "het (behoorlijk) goed als het land zou worden bestuurd door 'Een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen'" (50 procent van de lager opgeleiden, 37 procent van de middelbaar opgeleiden en 24 procent van de hoger opgeleiden). Voor de optie 'Experts en niet de regering nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land' waren deze percentages nog hoger, namelijk 55, 56 en 44 procent van de Nederlanders zegt dit in 2008 een goede bestuursvorm te vinden (in 2017 licht gedaald maar nog altijd 52, 54 en 43 procent). Wat betreft bestuur door het leger is de steun in Nederland overigens aanzienlijk lager. Van de Nederlanders vond 3 procent het (behoorlijk) goed als het land zou worden bestuurd door het leger.

Tegelijkertijd blijkt uit dezelfde EVS-survey dat 92 procent (2008) tot 96 procent (2017) van de Nederlanders vond dat een democratisch politiek systeem een behoorlijk of zeer goede manier zou zijn om het land te besturen. Klaarblijkelijk is er een aanzienlijk aantal burgers dat zowel een sterk leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen als een democratisch politiek systeem een goede manier vindt om het land te besturen. Deze ogenschijnlijke tegenstrijdigheid is in de EVS niet nader onderzocht, maar zullen wij in onze survey wel nader gaan verkennen (zie paragrafen 4.5 en 4.6).

Figuur 2.4 Percentage per land dat aangaf dat een sterke leider, die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen, een (zeer) goede manier zou zijn om het land te besturen. In Nederland lag dit op 35,5 procent.³¹

In 2013 is door de Vrije Universiteit in opdracht van dagblad Trouw een representatief onderzoek uitgevoerd onder de Nederlandse bevolking naar de 'emotionele begroting van Nederland'.³² Een van de vraagstellingen in dit onderzoek was 'Nederland heeft een sterke leider nodig die snel over alles kan beslissen' (antwoordcategorieën: eens, neutraal of oneens). Liefst twee op de drie Nederlanders zeiden in dit onderzoek het eens te zijn met de stelling. Dit wordt breed gedragen over alle partijen, met pieken bij kiezers van de VVD,

31 Bronnen: European Values Study, 2008, 2017 <https://www.atlasofeuropeanvalues.eu/maptool.html>

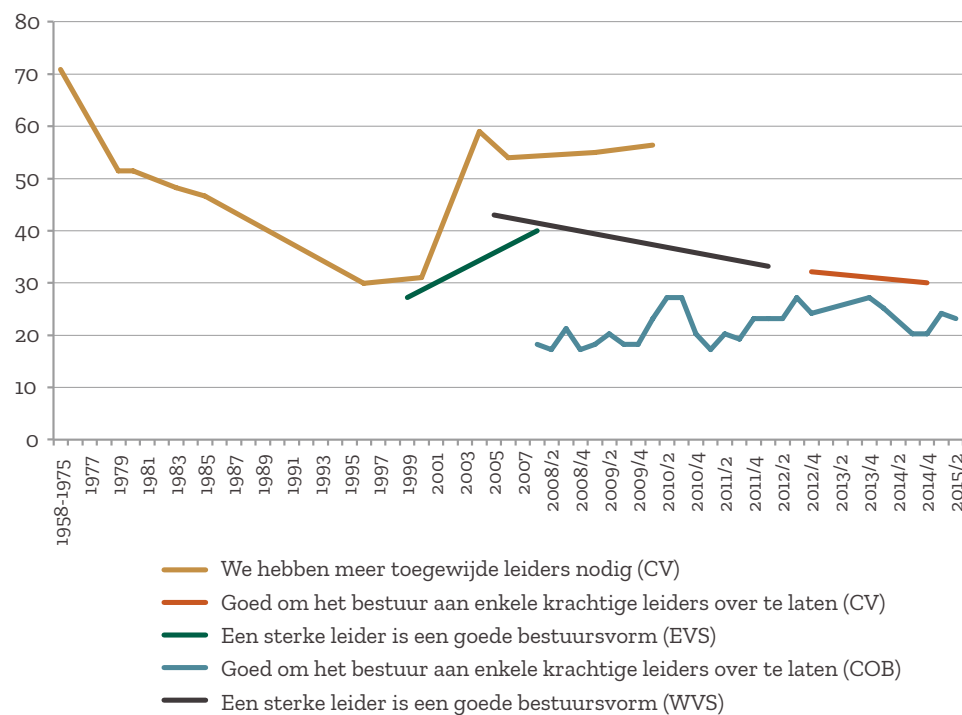
32 <https://docplayer.nl/13374668-De-emotionele-begroting-van-nederland-een-onderzoek-naar-emoties-in-de-nederlandse-politiek.html>

PVV, CDA en SP. Nota bene, de instemming van Nederlanders met deze stelling was aanzienlijk hoger dan de steun voor de stelling uit het EVS onderzoek. Dit heeft vermoedelijk te maken met de verschillende formuleringen van de vraagstellingen. In de vraagformulering in het EVS onderzoek wordt expliciet gesproken over een sterk leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen. In het VU-onderzoek wordt daarentegen gesproken over een leider die snel over alles kan beslissen. De VU-formulering focust op de snelheid van besluitvorming maar sluit daarbij bemoeienis van parlement en kiezer niet uit. De VU-onderzoekers concludeerden dan ook dat veel kiezers primair een snellere besluitvorming wensen.

De Legitimiteitsmonitor Democratisch Bestuur vat een aantal trendonderzoeken naar steun voor democratie samen.³³ Uit de monitor wordt duidelijk dat het algemene idee van democratie als regeervorm in Nederland door de jaren heen steeds op grote en stabiele steun kan rekenen. Meer dan 90 procent van de Nederlanders is positief over het hebben van een democratisch systeem. Naast de massieve steun voor de idee van democratie valt ook de steun op voor sterke leiders. Daarnaast verkrijgt de idee van autonome 'sterke leiders' niet te verwaarlozen support, in ieder geval na de eeuwwisseling. Tussen 2000 en 2004 springt de voorkeur voor "minder wetten en instellingen en meer moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben" naar een significant hoger niveau – zo'n 55% opteert hiervoor –, dat meerdere metingen overeind blijft. Met de (geherformuleerde) uitspraak "het zou goed zijn als het bestuur van het land werd overgelaten aan enkele krachtige leiders" was zo'n 37% het eens rond de verkiezingsjaren van 2010 en 2012. Bij de laatste meting in 2015 was 33% het daarmee eens.

33 Hendriks, F., Van der Krieken, K., Van Zuydam, S. & Roelands, M. (2015). Bewegende beelden van democratie. Legitimiteitsmonitor Democratisch Bestuur 2015. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Figuur 2.5 Steun voor sterk leiderschap

Conclusie

Blijkens de besproken (survey)onderzoeken lijkt sprake te zijn van een aantrekkingskracht onder een aanzienlijk deel van de Nederlanders voor illiberale en antidemocratische bestuursvormen. We constateren dat een aanzienlijke groep burgers zowel een sterk leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen, als een democratisch politiek systeem een goede manier vindt om het land te besturen. De besproken studies lijken te suggereren dat het probleemoplossend vermogen van het huidig democratisch bestel voor complexe vraagstukken, door een grote groep als onvoldoende wordt beschouwd. De studies geven echter onvoldoende inzicht in de complexiteit van de opvattingen Nederlanders ten aanzien van 'illiberaal' en

antidemocratisch gedachtegoed. Deze opvattingen zijn namelijk gelaagd. Er ligt veelal een complex geheel van ideeën, beelden en voorwaarden aan ten grondslag. In ons onderzoek zullen we de gelaagdheid van opvattingen over 'sterk leiderschap' en de condities waaronder mensen positief zijn over illiberale en antidemocratische bestuursvormen nader verkennen. Hiermee beogen we verdiepend inzicht te verkrijgen in de ontvankelijkheid van Nederlanders ten aanzien van opvattingen die kunnen worden gekenschetst als illiberaal of antidemocratisch, en in de nuances en voorwaardelijkheid van deze ogenschijnlijk stellige voorkeuren.

2.4. Vertrouwen in politiek en democratie

Onderzoek vertrouwen en tevredenheid politiek en democratie (SCP)

Een gebrek aan vertrouwen van burgers in het functioneren van de politiek en democratie is van invloed op het draagvlak voor illiberale en antidemocratische bestuursvormen. Als burgers er geen vertrouwen in hebben dat de politiek en democratie in staat zijn om complexe maatschappelijke problemen op een goede en tijdige manier op te lossen dan kan dat bijdragen aan een grotere aantrekkingskracht van autoritair leiderschap. Het Sociaal- en Cultureel Planbureau (SCP, 2021) schrijft dat de tevredenheid van de Nederlanders met het functioneren van de democratie en vertrouwen in de politiek in internationaal perspectief relatief hoog is. Echter deze tevredenheid en dit vertrouwen zijn kwetsbaar aangezien er onderliggend bij burgers zorgen bestaan over de praktische invulling van democratie en politiek. De helft van de Nederland is pessimistisch over de kant die de Nederlandse samenleving opgaat. De verschillen in politiek vertrouwen tussen groepen in de Nederlandse samenleving zijn groot. Mensen met een lagere opleiding hebben aanzienlijk minder vertrouwen in de politiek dan mensen met een hogere opleiding. Een grote groep Nederlanders is met name ontevreden over de manier waarop democratische besluiten worden genomen. Men heeft het gevoel dat burgers daarbij te weinig inspraak hebben, dat er kortom over de hoofden van burgers besluiten worden genomen. De belangrijkste zorgen van Nederlanders gaan volgens het

SCP over een gebrek aan responsiviteit. Mensen ervaren een grote afstand tot de politiek, vinden dat politici niet luisteren naar gewone mensen, een andere taal spreken en hun beloftes breken. Hoewel de steun voor democratie en democratische waarden als vrijheid en gelijkheid in Nederland groot is, constateert het SCP dat onder deze steun grote meningsverschillen tussen burgers schuil gaan. Als het bijvoorbeeld gaat over vrijheid van meningsuiting is men het er niet over eens wie (welke groep) wat mag zeggen en wanneer.

Onderzoek Democratische Kernwaarden onder leerlingen voortgezet onderwijs (UvA)

De Universiteit van Amsterdam voert middels het Adolescentenpanel Democratische Kernwaarden en Schoolloopbanen periodiek onderzoek uit naar het draagvlak voor Democratische kernwaarden bij scholieren in het voortgezet onderwijs (Van der Meer et al., 2020). Dit onderzoek brengt opvattingen over democratie en rechtsstaat in kaart voor leerlingen van het tweede jaar van de middelbare school. Leerlingen steunen de kernwaarden van de democratische rechtsstaat - zoals vrijheid, gelijkheid, en solidariteit - in hoge mate. Zorgelijk noemen de onderzoekers echter de grote verschillen in democratische hechting die al op deze leeftijd bestaan tussen met name vwo-leerlingen en vmbo-leerlingen. Vwo-leerlingen onderschrijven het belang van de democratie in veel grotere aantallen, zijn vaker voornemens te gaan stemmen, en hebben meer vertrouwen in ambtsdragers. Zoals op de stelling 'ik vind het belangrijk om te leven in een democratisch land'. Vooral op het vwo vinden leerlingen het belangrijk (71%). Op het vmbo (34%) is de steun veel lager. Dit zijn verschillen die onder volwassenen met grote regelmaat worden aangetroffen maar dus ook al op jonge leeftijd zijn te traceren.

Onderzoek vertrouwen in instituties en politieke leiders (I&O Research)

In september 2021, ruim anderhalf jaar na het uitbreken van de coronapandemie, is door I&O Research een peiling uitgevoerd naar het vertrouwen van Nederlanders in instituties en politieke leiders. Uit de resultaten blijkt dat het kabinet bij de start van de pandemie nog veel goodwill van het Nederlandse

volk kreeg maar dit anderhalf jaar later voor een belangrijk deel weer is kwijtgeraakt. Het vertrouwen in belangrijke politieke instituties is gedurende het jaar 2021 gedaald. Minder kiezers hebben nog vertrouwen in de ministers (van 49% naar 32%), Tweede Kamerleden (van 49% naar 36%) en de overheid in het algemeen (van 53% naar 42%). Ook ten opzichte van een eerdere meting in 2018 worden politici en instellingen aanzienlijk minder vertrouwd. Er zijn grote verschillen naar politieke voorkeur in het vertrouwen dat kiezers hebben. De meerderheid van de kiezers van CDA, VVD, D66, Volt en PvdA zegt vertrouwen te hebben in de Nederlandse overheid. Bij kiezers van een aantal partijen aan de rechterkant van het politieke spectrum is echter sprake van een ware vertrouwenscrisis. Ruime meerderheden van deze kiezers hebben weinig tot geen vertrouwen in de landelijke overheid. Van deze partijen heeft slechts 8 tot 25 procent wel vertrouwen: FvD (8%), PVV (11%), SGP (18%), BBB (19%) en JA21 (25%). Van alle Nederlanders zegt 76 procent het eens te zijn met de stelling *“De politiek is teveel met zichzelf bezig, in plaats van met het oplossen van problemen van de mensen in het land”*. Slechts 13 procent heeft er vertrouwen in dat de politiek een opener politieke bestuurscultuur realiseert.

Onderzoek institutioneel vertrouwen in relatie tot aanpak Covid-19 (Vrije Universiteit)

De Vrije Universiteit (Krouwel et al., 2021) heeft onderzoek uitgevoerd naar institutioneel vertrouwen in relatie tot de aanpak van Covid-19. Aan het begin van de COVID-pandemie (begin 2020) vonden de onderzoekers een gemiddeld toegenomen mate van vertrouwen in de verschillende instituties in Nederland ten opzichte van het vertrouwen in 2018. Er was tussen het begin van de pandemie en de zomer van 2020 sprake van een zeker ‘rally around the flag’-effect in Nederland met een toename van vertrouwen in vrijwel alle instituties. Dit vertrouwen verminderde al in de zomermaanden van 2020 en nam daarna nog sterker af. Rondom de Tweede Kamerverkiezingen in maart 2021 en na de verkiezingen in september 2021 is blijkens de metingen van de VU het vertrouwen in de landelijke overheid drastisch gekelderde. Dit houdt volgens de onderzoekers mogelijk verband met de vele schandalen en de moeizame

formatie waar de landelijke politiek momenteel geplaagd mee is. Politieke oriëntatie en voorkeur blijkt een voorspeller van institutioneel vertrouwen. Zo laten *“aanhangers van ‘populistische’ partijen en niet-stemmers structureel een lager institutioneel vertrouwen zien dan politiek gematigden en de aanhang van de linkse en progressieve politieke partijen.”* Het harde wantrouwen naar instituties en overheid concentreert zich bij *“de aanhang van de meer extreme en populistische politieke partijen, met name op rechts. Vooral aanhangers van rechts-populistische partijen ervaren de preventieve maatregelen niet alleen als economisch destructief, maar ook als een schending van hun fundamentele vrijheden.”*

Nationaal Kiezersonderzoek

Tot de belangrijkste bevindingen uit het Nationaal Kiezersonderzoek (2021) behoort de constatering van toenemende polarisatie binnen het electoraat. Achter antwoorden op allerlei vragen naar waarderingen van de democratie en politiek gaat een tegenstelling schuil van afkeer van de Haagse politiek versus steun ervoor. De afkeer van Den Haag hangt volgens de onderzoekers samen met afkeer van globalisering. Kiezers van PVV en FvD combineren grote afkeer van Den Haag en afkeer van de wereld en staan daarmee tegenover kiezers van D66, GroenLinks, PvdA en Volt. De aanpak van de coronacrisis lijkt het Nederlandse electoraat te verdelen. Waar 39% van de kiesgerechtigden tevreden was met het gevoerde coronabeleid, was 32% ontevreden met het beleid. De tevredenheid met het beleid hangt sterk samen met het kiesgedrag. De coalitiepartijen, en met name de VVD, wisten kiezers te trekken die tevreden waren met het gevoerde coronabeleid, terwijl ontevredenheid met het coronabeleid zo goed als een voorwaarde was om op FvD te stemmen.

2.5. Populisme

In het maatschappelijk debat wordt gerefereerd aan de rol van ‘populisme’ en ‘populistische partijen’ als het gaat om (het bevorderen van) de aantrekkingskracht voor illiberale en antidemocratische bestuursvormen. Het is belangrijk om te specificeren wat wordt verstaan onder populisme. Politicoloog Cas

Mudde benoemt het populisme als een ideologie, die uitgaat van een samenleving die te verdelen valt in twee homogene, tegengestelde groepen: de zuivere mensen tegenover de corrupte elite. De populist zou beweren de wil van de zuivere mens in haar strijd tegen de corrupte elite te vertegenwoordigen.³⁴ Volgens de ideologie van het populisme zou *'de politiek een uitdrukking zou moeten zijn van de volonté générale (algemene wil) van het volk'*.³⁵ Deze begrippen kunnen op verschillende manieren worden ingevuld, zodat men links-populisten, rechts-populisten en diverse andere typen kan onderscheiden. Om die reden kan het populisme niet als een uniforme ideologie worden opgevat. In het algemeen spraakgebruik heeft populisme doorgaans een negatieve bijklank, hoewel er politici en denkers zijn die het als geuzennaam voeren. Populisme is zeker geen uniforme stroming, maar bestaat uit meerdere sub-stromingen die het zeker niet altijd met elkaar eens zijn. Het is belangrijk om een verschil te maken tussen links-populisme en rechts-populisme. Volgens Otjes en Louwerse³⁶ focussen links-populisten hierbij voornamelijk op economische factoren, zoals het argument dat grote bedrijven het moeilijker maken om de wil van het volk te vertegenwoordigen. Rechts-populisten kijken vooral naar externe gevaren, zoals bijvoorbeeld migratie, wat volgens hen schadelijk kan zijn voor landen. Hierbij ligt de nadruk veel minder op economische factoren dan bij links-populisten, en meer op de gevoelens van het volk.

2.6. Wat is het gevaar van illiberaal en antidemocratisch denken?

In een veerkrachtige democratie is ruimte voor verschillende opvattingen, inclusief opvattingen die als illiberaal of antidemocratisch kunnen worden

gekenschetst. Wanneer kunnen illiberale en antidemocratische opvattingen een risico vormen voor het democratisch systeem, de samenleving of individuen? Een mogelijke bedreiging kan zijn de ondergraving van de collectieve hechting aan democratie en rechtstaat. Beiden zijn in de basis een gezamenlijke afspraak van inwoners van een land, een maatschappelijk contract. Wanneer een substantieel deel van de bevolking die afspraak, dat contract, niet meer zou onderkennen dan komen democratie en rechtstaat reëel in gevaar. Een risico kan allereerst ontstaan als er bijvoorbeeld een dynamiek wordt gecreëerd waarin de kans op antidemocratisch handelen wordt vergroot. Zoals wanneer er bewust (retorische) doelstellingen of beloftes worden gepresenteerd -door politici of door opiniemakers- en daarmee hoge verwachtingen worden geschapen die niet haalbaar zijn binnen de ruimte die de democratische rechtsstaat toelaat. Als vervolgens blijkt dat de politiek of overheid deze maatregelen niet kan nemen binnen de democratische spelregels dan leidt dit tot teleurstelling en frustratie en komt de weg open te liggen voor andere, verdergaande middelen buiten de kaders van de rechtstaat. Bijvoorbeeld eigenrichting of agressie naar democratische instituties of vertegenwoordigers van deze instituties. Denk aan het intimideren of bedreigen van wetenschappers, politici, journalisten of rechters. Voorbeelden hiervan variëren van boze boeren die politici en wetenschappers thuis opzoeken, dierenrechtenactivisten die hetzelfde doen bij medewerkers van proefdierlaboratoria, demonstraties van antifa-activisten die uitmonden in gewelddadigheden tot conspiracy-activisten die journalisten bedreigen. Een extremer voorbeeld is de uitbarsting (januari 2021) van gewelddadige protesten tegen de uitslagen van de presidentsverkiezingen in de Verenigde Staten en de bestorming van het Capitool door conservatieve activisten na opruiende uitspraken van politici.

Een ander voorbeeld van risico-indicatoren heeft betrekking op een verschuiving van het 'vijandbeeld' of 'gevaar' die van buiten komen (externe factoren) naar een binnenlandse 'vijand' of binnenlandse gevaren ('zondebokken creëren'). Dat kan gaan om ideeën, waarbij inwoners van een samenleving niet meer als individuen worden gezien en beoordeeld, maar slechts als representanten

34 Mudde, C. (2016) "Populist Radical Right Parties in Europe Today." Transformations of Populism in Europe and the Americas: History and Recent Tendencies. London: Bloomsbury Academic, 295–307.

35 C. Mudde & C. Kaltwasser (2017) Populisme. Amsterdam : Amsterdam University Press, p. 18.

36 Otjes, S. & Louwerse, T. (2015) Populists in Parliament. Political Studies.

van een -vijandige- groep. Of het gaat om ideeën waarin deelnemers aan een maatschappelijk debat niet meer als gesprekspartners, maar uitsluitend als vijanden worden beschreven. Een voorbeeld van een dergelijke dynamiek van een tweeledig vijandsbeeld is door Wagenaar en Van Donselaar beschreven voor extreemrechtse groepen³⁷. Dit tweeledige vijandsbeeld bestaat uit enerzijds *volksvreemden* en anderzijds *volksvijanden*. 'Volksvreemden' zijn personen of groepen personen die op ideologische gronden niet tot de groep mensen worden gerekend die binnen bepaald gebied, een bepaald land of een bepaalde staat zouden mogen wonen. 'Volksvijanden' zijn personen of groepen personen die er andere (politieke, maar niet alleen politieke) meningen op na houden, die als bedreigend worden gezien of die gezien worden als obstakel bij het realiseren van de politieke ideeën. Zeev Sternhell³⁸ schetst dat het onderscheid tussen het '*volkseigene*' en het '*volksvreemde*' binnen extreemrechts gebaseerd wordt op historische, etnische of linguïstische eigenschappen van een groep. Hirsch Ballin³⁹ laat zien dat voor het creëren van een beeld van 'volksvreemden', twee stappen nodig zijn. Een eerste stap is de vereenzelviging van de staat met een monolithische etnische en/of culturele gemeenschap. De noodzakelijke tweede stap is de vaststelling dat die monolithische gemeenschap tegen 'indringers' moet worden verdedigd.

Wagenaar⁴⁰ stelt dat doelwitten van extreemrechts geweld en van extreemrechtse propaganda vanaf 2014 verschoven zijn van etnische ('volksvreemde')

naar politieke ('volksvijandige') doelwitten. Er werden meer acties ondernomen tegen politieke tegenstanders en bijvoorbeeld voorstanders van een ruimhartige vluchtelingenopvang. Hij ziet dat in samenhang met de groeiende populariteit van de zogenaamde 'omvolkingstheorie', waarbij onder andere wordt betoogd dat de neergang van onze samenleving door immigratie en islamisering een bewust beleid is van de politieke elite, van 'het systeem'. Die redenering volgend is het begrijpelijk dat extreemrechtse activisten zich ook meer op die 'elite' en op vertegenwoordigers van 'het systeem' gaan richten, die als vijand van het volk worden gepresenteerd. Daarmee wordt een vijandig beeld gecreëerd van het democratische systeem zelf, waar ook politieke partijen en volksvertegenwoordigers deel van uitmaken, die er andere politieke meningen op na houden. Maar ook worden steunpilaren van de democratische rechtstaat, zoals onafhankelijke media en onafhankelijke rechters, op deze manier tot vijand bestempeld.

37 Wagenaar, W. & Van Donselaar, J. (2010) Racistisch en extreemrechts geweld in 2009. In: P. Rodrigues & J. van Donselaar (red.). *Monitor Racisme & Extremisme negende rapportage*. Amsterdam/Leiden: Anne Frankstichting en Universiteit van Leiden.

38 Sternhell, Z. (2010) *The Anti-Enlightenment Tradition*, Yale University Press, p. 392.

39 Hirsch Ballin, E. (2018) *Comeniuslezing 2018. Doorleefde democratie; over democratie, rechtsstaat en mensenrechten*. Zie: https://www.comeniusmuseum.nl/pdf/comdag2018/2018_E_Hirsch_Ballin_Doorleefde_democratie_Comeniuslezing_2018-02.pdf

40 Wagenaar, W. (2020) *Factsheet Extreemrechts in Nederlandse Gemeentes september 2020*. Amsterdam : Anne Frank Stichting.

3 Opzet en aanpak surveyonderzoek

3.1. Ontwikkeling van het surveyinstrument (2019/2020)

Vooronderzoek

Doelstelling van dit onderzoek is om een instrument te ontwikkelen dat de ontvankelijkheid van Nederlanders nader in kaart brengt ten aanzien van opvattingen die kunnen worden gekenschetst als illiberaal of antidemocratisch, evenals de ontvankelijkheid ten aanzien van opvattingen welke weinig of geen belang hechten aan rechten/belangen/opvattingen van etnisch-culturele minderheden en andere groepen in de samenleving. Het instrument onderzoekt de (brede) narratieven waar opvattingen over de waardering voor de democratie, rechtsstaat en mensenrechten onderdeel van zijn, evenals opvattingen over rechten voor andere bevolkingsgroepen, culturen, religies en identiteiten. Zodat preciezer is te duiden in hoeverre opvattingen van burgers wijzen op ontvankelijkheid voor antidemocratisch gedachtegoed.

Om goed inzicht te kunnen krijgen in hoe Nederlanders denken over 'democratie', 'rechtsstaat' en 'mensenrechten' hebben we deze abstracte begrippen ontrafeld in meer concrete thema's, en hebben we geïdentificeerd welke dilemma's er spelen. Om de dilemma's te identificeren hebben we ten behoeve van de ontwikkeling van het instrument een internetsearch uitgevoerd om te inventariseren welke dilemma's worden genoemd in redactionele artikelen en opiniepagina's over democratie, rechtsstaat en mensenrechten. Ook hebben we een documentenscan uitgevoerd op deze thema's. Ieder dilemma is vervolgens geoperationaliseerd door middel van 'stellingen' welke de verschillende

aspecten van de dilemma's meetbaar maakt ten behoeve van een uitvraag in de verdiepende interviews en de survey. In totaal hebben we 22 dilemma's en 71 stellingen geïdentificeerd. Zie [bijlage 2](#) voor een overzicht van alle geïdentificeerde dilemma's en stellingen.

Ontwikkeling van het monitorinstrument en verdiepende interviews

Om het onderzoek zo goed mogelijk uit te kunnen voeren binnen tijd en budget, en om de lengte van de surveyvragenlijst behapbaar te houden voor respondenten, moesten we een keuze maken welke dilemma's en gerelateerde stellingen in het onderzoek kunnen worden meegenomen. Het Verwey-Jonker Instituut en de Anne Frank Stichting hebben hiertoe gezamenlijk prioritaire dilemma's en bijbehorende stellingen geselecteerd (deze lichten we toe in de volgende paragraaf).⁴¹ Deze dilemma's en stellingen zijn door de onderzoekers nader uitgevraagd in verdiepende interviews met burgers om vast te stellen welke concrete narratieven er zijn rond de dilemma's.⁴² Voor de vragenlijst van de survey hebben we vervolgens deze thema's geoperationaliseerd tot concrete vraagstellingen en antwoordcategorieën. Hierbij is indien mogelijk gebruik gemaakt van -gevalideerde- vraagformuleringen en antwoordschalen

41 De facultatieve opzet van het onderzoeksinstrument, te weten een terugkerende set 'vaste' vragenblokken waarop ontwikkelingen kunnen worden gemonitord in de tijd, en een vrije ruimte voor dilemma's en stellingen die per meting kunnen wisselen, biedt de mogelijkheid om dilemma's en stellingen die in dit onderzoek niet kunnen worden meegenomen, uit te vragen in een eventuele vervolgmeting.

42 Zie bijlage 4 voor een toelichting op de uitvoering en resultaten van de diepte-interviews.

uit bestaand onderzoek.⁴³ Daar waar passende vraagformuleringen en antwoordschalen niet beschikbaar waren, hebben wij deze zelf ontwikkeld en getest met respondenten.

Nulmeting survey

De nulmeting van het surveyonderzoek is eind 2019 en begin 2020 gehouden onder 1.447 Nederlanders van 18 jaar en ouder.

3.2. Tweede meting democratisch bewustzijn met surveyinstrument (najaar 2021)

Toevoegen actueel vragenblok

De gegevens voor de nulmeting van het democratisch bewustzijn van Nederlanders zijn verzameld vlak voordat de coronacrisis uitbrak. De impact van die crisis heeft mogelijk gevolgen voor de democratisch gezindheid van burgers. Het is kortom interessant én belangrijk om te volgen hoe de waardering voor de democratische rechtsstaat zich ontwikkelt evenals de ontvankelijkheid voor illiberale en autocratische opvattingen. Om deze reden hebben wij een blok met actuele vragen aan de survey toegevoegd.

43 Bronnen voor opname van bestaande items in de survey-vragenlijst zijn: European Values Study (2008, 2017); European Social Survey (2013); International Social Survey Programme (2014); SCP CV2010/2011; Continu onderzoek Burgerperspectieven COB (SCP); Paul Dekker en Josje Den Ridder (SCP, 2015). *Meer democratie, minder politiek? Een studie van de publieke opinie in Nederland*; Longitudinal Internet Studies for the Social sciences (LISS); P. Kanne en E. van Schelven (2017). *Jongeren en Democratie*; Veldkamp opinieonderzoek (2010). *Vrijheidsonderzoek*; VU ISSP 2014/2015; Ooijen van, I. (2011). *Het Effect van de Interactieve Tentoonstelling 'Fort van de Democratie' op Kennis en Opvattingen over Democratisch Burgerschap bij Jongeren*; A. Huijzer (2011) *Vertrouwen van jongeren uit minder- en meerderheidsgroepen in de democratie*; L. Koster (2009). *De betrokkenheid van scholieren bij de rechtsstaat en democratie*. Universiteit Utrecht (masterthese); R. van Wonderen en M. van Kapel (2017). *Oorzaken en triggerfactoren voor moslimdiscriminatie*; WODC/NCTV (2015). *De meetbaarheid van de weerbaarheid van de Nederlandse bevolking tegen radicalisering*.

Tweede meting survey

De tweede meting van het surveyonderzoek is in het najaar van 2021 gehouden onder 1.616 Nederlanders van 18 jaar en ouder. Om een zo representatief mogelijke respons te genereren op de vragenlijst, hebben we gelet op een goede verdeling in de sample wat betreft leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, religie en migratieachtergrond. Ook is zorg gedragen voor representativiteit naar provincie en stedelijkheid van de woonplaats (grote stad, kleine stad, dorp).

Overkoepelende rapportage

We rapporteren allereerst de algemene resultaten van het onderzoek: basishouding en oordeel van Nederlanders ten aanzien van parlementaire democratie, opvattingen over parlementaire democratie versus illiberale democratie, belang dat wordt toegekend aan opvattingen en rechten van minderheidsgroepen, gevolgen van actuele maatschappelijke ontwikkelingen (coronacrisis, toeslagenaffaire, kabinetsformatie) voor opvattingen over gewenste bestuursvormen en tot slot handelen bij antidemocratisch gedachtegoed.⁴⁴ Daarbij kijken we in ieder geval naar de volgende zaken:

- Wat vinden Nederlanders belangrijk ('waarden') in een democratie;
- Hoe beoordelen Nederlanders het functioneren van politiek/democratie (vertrouwen, legitimiteit/zich vertegenwoordigd of gehoord voelen, daadkracht);
- Hoe denken Nederlanders over inclusieve democratie (rekening houden met belangen en opvattingen van minderheidsgroepen).

44 De resultaten van het surveyonderzoek zijn geanalyseerd in het statistisch programma SPSS. We voeren statistische analyse (regressieanalyse en toetsen om gemiddelden te vergelijken zoals variantieanalyse) uit om vast te stellen welke verbanden statistisch significant zijn, en of hierbij verschillen naar achtergrondkenmerken statistisch significant zijn. Als we in de rapportage spreken over 'samenhang' tussen factoren, of als we spreken over verschillen naar achtergrondkenmerken, dan betekent dit dat deze verschillen statistisch significant zijn. Niet-significante verschillen zijn niet in het rapport beschreven, tenzij expliciet vermeld.

Hierbij beschrijven we of er verschillen zijn voor verschillende categorieën burgers. Deze categorieën definiëren we op basis van wetenschappelijke literatuur en de bevindingen in eerdere surveys naar illiberale en antidemocratische overtuigingen. We zullen in onze analyses van de onderzoeksresultaten onderscheid maken naar de volgende categorieën: sekse, leeftijd, opleidingsniveau, stedelijkheid van de woonomgeving (stad of dorp), religieuze achtergrond en politieke voorkeur. Verder beschrijven we welke opvattingen en waarden onderliggend zijn aan het wel of niet hebben van antidemocratische/illiberale opvattingen, en aan de handelingsbereid indien men wordt geconfronteerd met antidemocratische uitingen.

3.3. Thema's voor de vragenlijst

Achtergrondvragen

In de vragenlijst van de survey zijn allereerst vragen over achtergrondkenmerken van respondenten opgenomen. Hierdoor kunnen we analyseren of – en in welke mate de ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch gedachtegoed samenhangt met leeftijdsgroep, opleidingsniveau, sekse, religieuze overtuiging, migratieachtergrond, politieke voorkeur.

Basishouding en oordeel ten aanzien van parlementaire democratie

We stellen vast wat de grondhouding en het oordeel is van Nederlanders ten aanzien van het functioneren van de parlementaire democratie. Wat vinden Nederlanders goed en niet goed aan de democratie in Nederland? De antwoorden op deze vragen geven niet alleen inzicht in de grondhouding en het oordeel over het functioneren van de democratie, maar koppelen we in de analyses ook aan opvattingen van respondenten aan alternatieven voor democratie.

Oordeel over functioneren van politiek/parlementaire democratie

De vraagstellingen in dit vragenblok representeren meerdere dimensies: zich vertegenwoordigd of gehoord voelen door de politiek, vertrouwen in politiek,

oordeel over welke belangen politici vertegenwoordigen (de belangen van de burgers/wat het beste is voor het land versus het eigen belang of de belangen van bedrijven, elites of EU), parlementaire democratie versus daadkracht (democratie niet daadkrachtig genoeg, te veel gepraat).

Dilemma's democratie

Welke zaken zijn belangrijk in een democratie?

Wat vinden Nederlanders belangrijk in een democratie? De vraagstellingen in dit vragenblok representeren meerdere zaken die deel zijn van een veerkrachtige democratie: onafhankelijkheid en betrouwbaarheid van media; onafhankelijkheid van rechters; regering legt verantwoording af aan kiezers; rekening houden met diverse ideeën, belangen en rechten van groepen in de samenleving.

Rekening houden met rechten/belangen/opvattingen van minderheden

In hoeverre vinden Nederlanders het belangrijk dat rekening wordt gehouden met de opvattingen van etnisch-culturele minderheden en andere groepen in de samenleving?

Rekening houden met verschillende standpunten en belangen versus daadkracht

In hoeverre zijn Nederlanders van mening dat maatschappelijke problemen sneller en daadkrachtiger moeten worden opgelost, ook als daardoor met standpunten en belangen van verschillende groepen minder rekening wordt gehouden? Of moet altijd goed geluisterd worden naar verschillende standpunten over grote maatschappelijke problemen, ook als het daardoor langer duurt voordat besluiten kunnen worden genomen?

Welke bestuursvormen zijn een goede manier om Nederland te besturen?

Wat vinden Nederlanders van diverse onderstaande (democratische, illiberale, autoritaire) mogelijkheden om Nederland te besturen?

- Regering en gekozen parlement nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land.
- Experts en niet de regering nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land.
- De regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land, en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement. Na vier jaar kan de regering wel weggestemd worden als ze het niet goed hebben gedaan.
- Een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen.

Vragenblok Illiberale democratie

Dit vragenblok meet diverse aspecten van illiberale democratie. Er worden telkens tegenovergestelde (liberale en illiberale) stellingen over democratie voorgelegd. Respondenten moeten aangeven of men stelling A of B het beste vindt.⁴⁵

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

- A. Om grote problemen in ons land sneller en daadkrachtiger aan te kunnen pakken, mag een regering het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen inperken.
- B. Zelfs als het langer duurt om problemen in ons land aan te pakken, mag het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen niet worden ingeperkt.

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

- A. Een regering mag het parlement negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van beleid.

⁴⁵ Dit vragenblok is een bewerking van gehanteerde vraagstellingen in het onderzoek "Illiberal Democracy and Normative Democracy: How is Democracy Defined in the Americas?" (J.F. Carrion, 2006).

- B. Zelfs als het parlement het beleid van een regering tegenwerkt, mag de regering het parlement niet negeren.

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

- A. Als uitspraken van rechters het beleid van een regering hinderen, dan vind ik dat de regering deze uitspraken mag negeren.
- B. Zelfs als uitspraken van rechters het beleid van een regering hinderen, moet de regering toch deze uitspraken gehoorzamen.

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

- A. Regeringen moeten doen wat de meeste Nederlanders willen, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan.
- B. Regeringen moeten zich aan de wet houden ook al wil de meerderheid van de Nederlanders dat ze dat niet doen.

De bovengenoemde vraagstellingen om de houding ten aanzien van illiberale democratie te meten zijn algemeen geformuleerd. Dat biedt ruimte aan respondenten om een eigen invulling te geven aan de 'problemen' die daadkrachtig aangepakt moeten worden. De ene Nederlander vindt bijvoorbeeld de 'crisis in de zorg' een groot probleem, terwijl een ander milieuvervuiling als een groot probleem ervaart. Hierom bevroegen we Nederlanders op de bovenstaande stellingen tevens voor twee concrete thema's, over welke volgens het SCP (Continu Onderzoek Burgerperspectieven)⁴⁶ veel Nederlanders zich zorgen maken. Het betreft de volgende thema's:

- Bezorgdheid dat de eventuele komst van een nieuwe stroom vluchtelingen uit oorlogsgebieden naar Nederland zal leiden tot (grote) problemen in de Nederlandse samenleving;

⁴⁶ https://www.scp.nl/Publicaties/Terugkerende_monitors_en_reeksen/Continu_Onderzoek_Burgerperspectieven

- Bezorgdheid over de gevolgen van de klimaatverandering.

Respondenten worden bevraagd op hun houding ten aanzien van illiberale democratie voor deze twee thema's, indien zij zich over (een van de) bovenstaande thema's zorgen maken en bovendien vinden dat ofwel een strenger asielbeleid moet worden gevoerd (desnoods door ingrijpende maatregelen) ofwel ingrijpendere maatregelen nodig zijn in relatie tot klimaatverandering. Individuen uit de eerste groep kunnen willen dat een regering de komst van vluchtelingen stopt, zelfs als parlement of rechters daar geen toestemming voor geven. Individuen die zich ernstig zorgen maken over het klimaat kunnen vinden dat ingrijpende maatregelen moeten worden genomen ook als parlement, rechtspraak of wetten dat niet toestaan.

Vragenblok actuele ontwikkelingen

Dit vragenblok meet of het vertrouwen van Nederlanders in de daadkracht van de regering en parlement is toe- of afgenomen als gevolg van de aanpak van de coronacrisis, de toeslagenaffaire en de lange duur van de kabinetsformatie. Ook is uitgevraagd of Nederlanders positiever zijn gaan denken over verschillende liberale en illiberale manieren om Nederland te besturen als gevolg van deze onderwerpen.

Handelen van burgers bij antidemocratische en racistische uitingen

Wat is de weerbaarheid van Nederlanders indien ze worden geconfronteerd met antidemocratische uitingen? In de survey zijn vragen opgenomen die de weerbaarheid meten op de verschillende niveaus.

1. Persoonlijke (inhoudelijke) veerkracht tegen zulke standpunten (afwijzen van antidemocratisch gedachtegoed)
2. In hoeverre accepteren Nederlanders dat anderen antidemocratische standpunten hebben?
3. Wat doen mensen als anderen antidemocratische standpunten uiten (handelen zoals in discussie gaan; waarom handelt men wel/niet, bij welke personen en binnen welke contexten).

4 Surveyresultaten dilemma's democratie

4.1. Tevredenheid over democratie

Aan respondenten is allereerst als algemene vraag voorgelegd: "hoe tevreden bent u over de manier waarop de democratie werkt in Nederland?" Bijna een op de drie personen (30 procent) zegt ontevreden of zeer ontevreden te zijn over de manier waarop de democratie werkt, tegenover 34 procent die zegt hierover tevreden of zeer tevreden te zijn. In vergelijking met twee jaar geleden is het percentage Nederlanders dat ontevreden is over de manier waarop de democratie werkt in Nederland gestegen van 23 naar 30 procent (tabel 4.1).

Tabel 4.1 *Hoe tevreden over de manier waarop de democratie werkt in Nederland?*

	2019	2021
Zeer ontevreden	5%	7%
Ontevreden	18%	23%
Neutraal	34%	37%
Tevreden	36%	32%
Zeer tevreden	5%	2%
N = 1.620	100%	100%

Lager – en middelbaar opgeleiden zijn ongeveer even vaak ontevreden als hoger opgeleiden. 29 procent van de lager opgeleiden en 32 procent van de middelbaar opgeleiden is ontevreden of zeer ontevreden, tegenover 28 procent van de hoger opgeleiden. In vergelijking met de meting eind 2019 zien we dat

middelbaar opgeleiden en met name *hoger opgeleiden* vaker ontevreden zijn geworden (stijging van 18 naar 28 procent, zie tabel 4.2).

Tabel 4.2 *Hoe tevreden over de manier waarop de democratie werkt in Nederland, uitgesplitst naar opleidingsniveau*

Weergegeven is het percentage ontevreden of zeer ontevreden	2019	2021
Laag	29%	29%
Middelbaar	26%	32%
Hoog	18%	28%
N = 1.620	23%	30%

In vergelijking met de meting eind 2019 zien we dat alle leeftijdsgroepen vaker ontevreden zijn geworden over de manier waarop democratie werkt in Nederland. Bij jongere leeftijdsgroepen is de toename iets groter dan voor ouderen. Oudere leeftijdsgroepen zijn vaker ontevreden dan jongere leeftijdsgroepen. 33 procent van de personen van 51 jaar en ouder zijn hierover ontevreden of zeer ontevreden, tegenover 26 procent van de 18-35 jarigen (tabel 4.3).

Tabel 4.3 *Hoe tevreden over de manier waarop de democratie werkt in Nederland, uitgesplitst naar leeftijdscategorie*

Weergegeven is het percentage ontevreden of zeer ontevreden	2019	2021
18-24 jaar	17%	23%
25-35 jaar	21%	28%
36-50 jaar	21%	29%
51-64 jaar	28%	32%
65 jaar of ouder	29%	34%
N = 1.620	23%	30%

Nederlanders die wonen in een dorp zijn ongeveer even vaak ontevreden dan stedelingen. 30 procent van de dorpingen is ontevreden of zeer ontevreden, tegenover 31 procent van de stedelingen. In vergelijking met de meting eind 2019 zien we dat vooral *stedelingen* vaker ontevreden zijn geworden (tabel 4.4). De grotere toename van ontevredenheid onder stedelingen hangt (deels) samen met het feit dat in steden meer hoger opgeleiden wonen dan in dorpen (in tabel 4.2 zagen we dat juist hoger opgeleiden vaker ontevreden zijn geworden over de manier waarop de democratie werkt in Nederland).

Tabel 4.4 *Hoe tevreden over de manier waarop de democratie werkt in Nederland, uitgesplitst naar stedelijkheid woonplaats*

Weergegeven is het percentage ontevreden of zeer ontevreden	2019	2021
Stad (meer dan 100.000 inwoners)	23%	31%
Stad (20.000 tot 100.000 inwoners)	19%	29%
Stad of dorp (5.000 tot 20.000 inwoners)	25%	28%
Dorp (minder dan 5.000 inwoners)	29%	30%
N = 1.620		

Als we inzoomen op *politieke voorkeur* dan blijkt de ontevredenheid over de manier waarop de democratie werkt in Nederland het grootst te zijn bij kiezers van FvD, BBB, JA21 en PVV; bij deze kiezers is 41 tot 77 procent (zeer) ontevreden. Kiezers van de VVD, GroenLinks, ChristenUnie en D66 zijn het minst vaak ontevreden (tussen 10 en 20 procent). In vergelijking met de meting eind 2019 zien we dat kiezers van vrijwel alle politieke partijen vaker ontevreden zijn geworden. Ook zien we dat kiezers van nieuw vertegenwoordigde partijen (BBB, JA21) bovengemiddeld vaak ontevreden zijn.

4.2. Oordeel over het functioneren van de politiek

De tevredenheid van Nederlanders over het functioneren van de parlementaire democratie wordt voor een belangrijk deel bepaald door hun oordeel over het

functioneren van de politiek. Aan respondenten zijn stellingen voorgelegd over het functioneren van de politiek. Deze stellingen representeren meerdere dimensies: zich vertegenwoordigd of gehoord voelen door de politiek, vertrouwen in politiek, oordeel over welke belangen politici vertegenwoordigen (belangen van burgers/wat het beste is voor het land versus het eigen belang of de belangen van bedrijven, elites of EU) en de daadkracht van de politiek om besluiten te nemen die nodig zijn.

Concreet hebben we de volgende stellingen uitgevraagd:

In welke mate bent u het eens of oneens met de volgende stellingen?

- Politici begrijpen goed wat er in de samenleving leeft.
- Politici zijn alleen geïnteresseerd in mijn stem, niet in mijn mening.
- Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek.
- De politiek luistert naar de zorgen van mensen zoals ik.
- Politici hebben voldoende oog voor de belangen van mensen zoals ik.
- Politici komen te veel voort uit hogere klassen ('een timmerman zie je niet meer in de Kamer').
- Politici hebben vooral oog voor hun eigen belangen, en niet van de burgers.
- Politici behartigen te veel de belangen van bedrijven en elites, en niet van de burgers.
- Politici behartigen te veel de belangen van Brussel/de EU.
- De meeste politieke partijen hebben een duidelijk verhaal waar het met ons land naartoe moet.
- Ik heb weinig vertrouwen in politici.
- Als politici iets beloven, dan maken ze dat meestal ook waar.
- Politici praten te veel, en doen te weinig.
- De politiek mist daadkracht, besluiten die nodig zijn worden niet of te laat genomen.
- Belangrijke besluiten voor Nederland worden achter de schermen genomen zonder dat onze volksvertegenwoordiging (de Tweede Kamer) hier invloed op heeft.

- Ik heb veel vertrouwen in de onafhankelijkheid van rechters.
- De Nederlandse overheid heeft haar gezag verloren omdat ze tegenover de bevolking is komen te staan.

Uit figuur 4.1 wordt duidelijk dat veel Nederlanders kritisch oordelen over het functioneren van de politiek in Nederland. In het bijzonder onderschrijven de meeste Nederlanders de stellingen die betrekking hebben op een gebrek aan daadkracht door de politiek om nodige besluiten te nemen; evenals de stellingen die betrekking hebben op de legitimiteit van de politiek (politici behartigen te veel andere belangen dan wat het beste is voor het land, politici zijn niet geïnteresseerd in mijn mening). In vergelijking met de meting twee jaar geleden zijn er op de schaal 'oordeel over functioneren politiek' weinig verschuivingen te noteren. Het percentage Nederlanders dat kritisch oordeelt over het functioneren van de politiek lag in 2019 op een hoog niveau en dat is wederom zo in 2021.

Om analyses naar achtergrondkenmerken uit te kunnen voeren hebben we de afzonderlijke stellingen samengenomen in een schaal 'oordeel over functioneren politiek'⁴⁷. Deze samengestelde schaal kent eveneens vijf schaalpunten, met de volgende betekenissen:

1. Op meeste stellingen zeer negatief oordeel over functioneren van de politiek
2. Op meeste stellingen negatief oordeel over functioneren van de politiek
3. Deels positief, deels negatief oordeel over functioneren van de politiek
4. Op meeste stellingen positief oordeel over functioneren van de politiek
5. Op meeste stellingen zeer positief oordeel over functioneren van de politiek

⁴⁷ Factoranalyse (principale componentenanalyse) laat zien dat er in de schaal sprake is van één factor. Betrouwbaarheidsanalyse van de schaal geeft een hoge betrouwbaarheid (Cronbach's Alpha = .885).

Figuur 4.1 Oordeel over functioneren van de politiek. In welke mate bent u het eens of oneens met de volgende stellingen?

Uitgesplitst naar achtergrondkenmerken valt het volgende op (zie figuur B4.2 in de bijlage):

- Oudere leeftijdsgroepen oordelen vaker (zeer) negatief over het functioneren van de politiek dan jongere leeftijdsgroepen.
- Lager en middelbaar opgeleiden oordelen vaker (zeer) negatief dan hoger opgeleiden.
- Voor sekse en woonplaats (stad of dorp) zijn er geen significante verschillen aantoonbaar.
- Ingezoomd op politieke voorkeur blijkt de ontevredenheid over het functioneren van de politiek het grootst bij kiezers van FvD, JA21, PVV, BBB en SP; tussen 68 – 83 procent van deze kiezers oordeelt op de meeste stellingen zeer negatief. Kiezers van de VVD, PvdA, GroenLinks en D66 oordelen het vaakst wél positief of zeer positief op de meeste stellingen, toch overschrijden ook voor deze kiezers de percentages tevreden en zeer tevreden niet of nauwelijks de 20%.

Vergelijking metingen 2019 en 2021

We hebben geanalyseerd of het oordeel van Nederlanders over het functioneren van de politiek is veranderd in de tijd (tussen 2019 en 2021). Het percentage Nederlanders dat kritisch oordeelt over het functioneren van de politiek ligt net zoals eind 2019 ook eind 2021 op een hoog niveau. Ten opzichte van eind 2019 is dit percentage echter niet nog verder gestegen maar zelfs (licht) gedaald (56 procent in 2019 tegenover 53 procent in 2021). Als we inzoomen op achtergrondkenmerken dan blijken er weinig opmerkelijke verschillen behalve voor opleidingsniveau. Hoewel lager opgeleiden het vaakst negatief zijn op de stellingen over het functioneren van de politiek is het verschil met hoger opgeleiden afgenomen, namelijk van 19 procent (66 versus 47) naar 12 procent (58 versus 46). Een vergelijkbare trend zagen we eerder reeds bij het oordeel over hoe de democratie werkt. In de meting in 2019 waren lager opgeleiden over het functioneren van de democratie vaker ontevreden dan hoger opgeleiden terwijl in 2021 dit verschil tussen opleidingsniveaus is verdwenen.

Tabel 4.5 *Oordeel functioneren politiek, uitgesplitst naar opleidingsniveau*

Weergegeven is het percentage "op de meeste stellingen negatief of zeer negatief oordeel over functioneren van de politiek"		
	2019	2021
Hoog	47%	46%
Middelbaar	59%	56%
Laag	66%	58%
N = 1.620		

We hebben tevens een verdiepende analyse uitgevoerd op de individuele stellingen binnen de schaal 'oordeel functioneren politiek'. We hebben geanalyseerd of resultaten op individuele stellingen samenhangen met achtergrondkenmerken. Uit deze verdiepende analyse vallen de volgende zaken op:

Opleidingsniveau:

Personen met een lager en middelbaar opleidingsniveau oordelen *vaker* dan personen met een hoger opleidingsniveau (zeer) negatief over het functioneren van politiek, en minder vaak positief. Op de volgende stellingen zijn de verschillen tussen laag- en hoogopgeleiden het grootst. Tussen haakjes telkens het verschil in percentages van laag opgeleiden versus hoog opgeleiden die negatief oordelen:

- Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek (verschil: 18%);
- Politici behartigen te veel de belangen van Brussel/de EU (verschil: 17%);
- De Nederlandse overheid heeft haar gezag verloren omdat ze tegenover de bevolking is komen te staan (verschil: 15%);
- Ik heb weinig vertrouwen in politici (verschil: 10%);
- Politici komen te veel voort uit hogere klassen (verschil: 10%).

Overigens oordelen middelbaar opgeleiden veelal in lijn met lager opgeleiden over het functioneren van de politiek: het antwoordpatroon van middelbaar opgeleiden lijkt meer op laagopgeleiden dan op hoogopgeleiden.

Leeftijdsgroep:

Personen uit oudere leeftijdsgroepen (51 jaar of ouder) oordelen vaker dan personen uit jongere leeftijdsgroepen (18-35 jaar) zeer negatief over het functioneren van de politiek, en minder vaak positief. De verschillen zijn het grootst tussen de leeftijdsgroep 51 jaar en ouder, en jongvolwassenen 18-24 jaar. Op de volgende stellingen zijn de verschillen tussen deze leeftijdsgroepen het grootst. Tussen haakjes telkens het verschil in percentages van ouderen versus jongeren die negatief oordelen:

- Als politici iets beloven, dan maken ze dat meestal niet waar (verschil 20%);
- Politici hebben onvoldoende oog voor de belangen van mensen zoals ik (verschil 18%);
- De politiek luistert naar de zorgen van mensen zoals ik (verschil 17%);
- Politiek begrijpen niet goed wat er in de samenleving leeft (verschil 15%);
- Politici behartigen te veel de belangen van Brussel/de EU (verschil 12%);
- De politiek mist daadkracht, besluiten die nodig zijn worden niet of te laat genomen (verschil: 15%).

Religie, sekse en stedelijkheid woonplaats:

Uitgesplitst naar mannen en vrouwen, dorpen en steden, en Nederlanders zonder religie, en christelijke en moslims, zijn er op individuele stellingen geen opvallende verschillen tussen subgroepen. Wel zien we dat moslims in het algemeen iets minder vaak zeer negatief oordelen over het functioneren van de politiek dan christenen en niet-gelovigen.

Politieke voorkeur:

We hebben ook voor politieke voorkeur geanalyseerd in hoeverre deze samenhangt met het functioneren van politiek en democratie. De ontevredenheid is het grootst bij kiezers van FvD, JA21, PVV, BBB en SP. Kiezers van de VVD, PvdA, GroenLinks en D66 oordelen het vaakst wél positief of zeer positief op de meeste stellingen (althoewel op de individuele stellingen ook voor deze kiezers de percentages tevreden en zeer tevreden niet of nauwelijks de 20% overschrijden). Ingezoomd op individuele stellingen blijkt dat de ontevredenheid

van FvD, JA21, PVV, BBB en SP stemmers over het functioneren van de politiek het meest afwijkt (groter is dan van kiezers van andere partijen) op de volgende stellingen.

- Politici hebben onvoldoende oog voor belangen van mensen zoals ik (verschil 27%);
- De politiek luistert niet naar de zorgen van mensen zoals ik (verschil 26%);
- Politici begrijpen niet goed wat er in de samenleving leeft (verschil 24%);
- Ik heb weinig vertrouwen in de onafhankelijkheid van rechters (verschil 23%);
- De Nederlandse overheid heeft haar gezag verloren omdat ze tegenover de bevolking is komen te staan (verschil: 23%);
- Als politici iets beloven, dan maken ze dat meestal niet waar (verschil 22%);
- Politici behartigen te veel de belangen van Brussel/de EU (verschil 22%);
- Ik heb weinig vertrouwen in politici (verschil 21%);
- Politici hebben vooral oog voor eigen belangen, en niet van burgers (verschil 20%);
- Politici zijn alleen geïnteresseerd in mijn stem, niet in mijn mening (verschil 17%);
- Politici behartigen te veel de belangen van bedrijven en elites, niet van burgers (verschil 17%);
- Mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op de regeringspolitiek (verschil 17%).

Vergeleken met de meting van eind 2019 valt op dat er in 2021 op de stellingen die betrekking hebben op de *daadkracht van de politiek om besluiten te nemen* minder verschillen zijn naar politieke voorkeur. Kiezers van VVD, PvdA, GroenLinks en D66 oordelen in de meting van 2021 bijna net zo negatief over de daadkracht van de politiek als kiezers van FvD, JA21, PVV, BBB en SP. Echter aanzienlijke verschillen blijven wel bestaan op de items die hierboven worden genoemd.

4.3. Welke waarden zijn belangrijk voor de democratie in Nederland

De vraagstellingen in dit vragenblok representeren meerdere zaken die deel zijn van een veerkrachtige democratie: onafhankelijkheid en betrouwbaarheid van media; onafhankelijkheid van rechters; regering legt verantwoording af aan kiezers; in rekening houden met diverse ideeën, belangen en rechten van groepen in de samenleving. Concreet zijn de volgende stellingen uitgevraagd:

Hoe belangrijk vindt u de volgende zaken voor de democratie in Nederland?

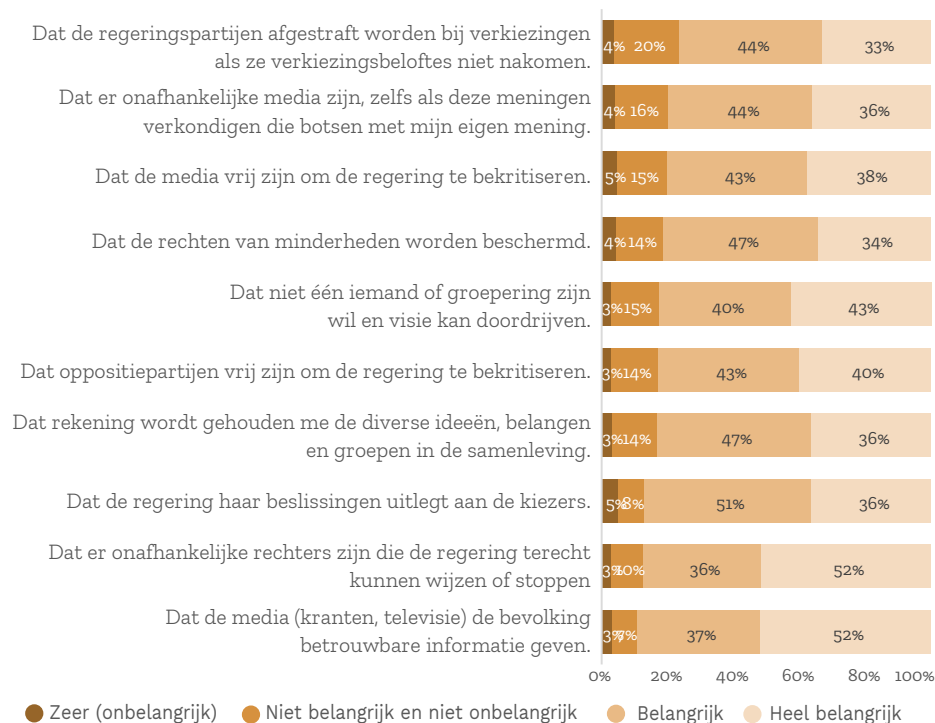
- Dat de regering haar beslissingen uitlegt aan de kiezers
- Dat de media (kranten, televisie) de bevolking betrouwbare informatie geven
- Dat de rechten van minderheden worden beschermd
- Dat er onafhankelijke media zijn, zelfs als deze meningen verkondigen die botsen met mijn eigen mening
- Dat er onafhankelijke rechters zijn die de regering terecht kunnen wijzen of stoppen
- Dat oppositiepartijen vrij zijn om de regering te bekritisieren
- Dat de media vrij zijn om de regering te bekritisieren
- Dat de regeringspartijen afgestraft worden bij verkiezingen als ze verkiezingsbeloftes niet nakomen
- Dat niet één iemand of groepering zijn wil en visie kan doordrijven
- Dat rekening wordt gehouden met de diverse ideeën, belangen en groepen in de samenleving

Uit figuur 4.2 is af te leiden dat voor alle genoemde stellingen geldt dat Nederlanders in overgrote meerderheid (tussen 77 en 89 procent) deze belangrijk of zeer belangrijk vinden voor de democratie in Nederland.

Als we de resultaten vergelijken met twee jaar geleden dan valt op dat er een verschuiving heeft plaatsgevonden tussen de categorieën 'zeer belangrijk' en 'belangrijk'. De percentages Nederlanders die de genoemde zaken zeer belangrijk vinden voor de democratie zijn *licht gedaald* (de percentages 'belangrijk' zijn daardoor licht gestegen). Onderstaand staan tussen haakjes staan de percentages respondenten die het onderwerp 'zeer belangrijk' vinden voor de democratie in 2019 respectievelijk 2021:

- Rekening houden met diverse ideeën, belangen en groepen (43 → 36 procent);
- Niet één iemand of groepering kan wil en visie doordrijven (52 → 43 procent);
- Afstraffen van regeringspartijen bij niet nakomen beloftes (41 → 33 procent);
- Vrijheid voor media om de regering te bekritisieren (46 → 38 procent);
- Oppositiepartijen zijn vrij om de regering te bekritisieren (47 → 40 procent);
- Onafhankelijke rechters die de regering kunnen stoppen (60 → 52 procent);
- Onafhankelijkheid van media (44 → 36 procent);
- Beschermen van de rechten van minderheden (38 → 34 procent);
- Betrouwbaarheid van informatie door media (64 → 52 procent);
- Regering legt beslissingen uit aan kiezers (48 → 36 procent).

Figuur 4.2 *Hoe belangrijk vindt u de volgende zaken voor de democratie in Nederland?*

Om analyses naar achtergrondkenmerken uit te voeren zijn de afzonderlijke stellingen samengenomen in een schaal⁴⁸. Deze samengestelde schaal kent eveneens vijf schaalpunten, met de volgende betekenissen:

1. De (meeste) zaken zijn (zeer) onbelangrijk voor de democratie in Nederland
2. De (meeste) zaken zijn onbelangrijk voor de democratie in Nederland
3. De (meeste) zaken zijn niet belangrijk en niet onbelangrijk voor de democratie in Nederland
4. De (meeste) zaken zijn belangrijk voor de democratie in Nederland
5. De (meeste) zaken zijn (zeer) belangrijk voor de democratie in Nederland

⁴⁸ Factoranalyse (principale componentenanalyse) laat zien dat er in de schaal sprake is van één factor. Betrouwbaarheidsanalyse van de schaal geeft een hoge betrouwbaarheid (Cronbach's Alpha = .992).

Uitgesplitst naar achtergrondkenmerken valt het volgende op (zie figuur B4.3 in de bijlage):

- Oudere leeftijdsgroepen (met name 65+) scoren hoger op de schaal dan jongere leeftijdsgroepen. Dat betekent dat Nederlanders uit de oudere leeftijdsgroepen vaker dan jongeren alle of bijna alle voornoemde zaken (heel) belangrijk vinden voor de democratie in Nederland.
- Lager en middelbaar opgeleiden scoren lager op de schaal dan hoger opgeleiden. Dat betekent dat lager en middelbaar opgeleide Nederlanders minder vaak dan hoger opgeleiden alle of bijna alle voornoemde zaken (heel) belangrijk vinden voor de democratie in Nederland.
- We constateren enkele opmerkelijke verschillen naar politieke voorkeur. Verschillen in de mate waarin de genoemde zaken belangrijk worden gevonden voor de democratie in Nederland verlopen niet langs de links-rechts-as van partijen. We constateren bijvoorbeeld dat respondenten die (bijna) alle voornoemde zaken (heel) belangrijk vinden bovengemiddeld vaak kiezers betreft van partijen die qua ideologie nogal uiteenlopen: FvD, VOLT, GroenLinks en SP. Een mogelijke verklaring hiervoor presenteren we in de volgende alinea door in te zoomen op de scores op individuele stellingen.

Analyse op niveau van individuele stellingen

We hebben tevens op het niveau van individuele stellingen nader geanalyseerd of het belang dat mensen aan specifieke zaken toekennen voor de democratie in Nederland, samenhangt met achtergrondkenmerken. Uit de verdiepende analyse vallen de volgende zaken op:

Opleidingsniveau:

Personen met een lager opleidingsniveau zeggen minder vaak dan personen met een middelbaar of hoger opleidingsniveau dat ze de genoemde stellingen zeer belangrijk vinden voor de democratie in Nederland. Onderstaand de stellingen waarop laag- en hoog opgeleiden het meest verschillen. Tussen haakjes

staat het %-verschil tussen laag – en hoog opgeleiden die het onderwerp ‘zeer belangrijk’ vinden:

- Onafhankelijkheid van media (verschil: 23%);
- Rekening houden met diverse ideeën, belangen en groepen (verschil: 18%);
- Onafhankelijke rechters die de regering kunnen stoppen (verschil: 16%);
- Betrouwbaarheid van informatie door media (verschil: 15%).

Leeftijdsgroep:

Personen uit jongere leeftijdsgroepen (18-35 jaar) zeggen minder vaak dan personen uit oudere leeftijdsgroepen (51 jaar of ouder) dat ze de genoemde stellingen *zeer* belangrijk vinden voor de democratie in Nederland. Onderstaand de stellingen waarop jongere en oudere leeftijdsgroepen het meest verschillen. Tussen haakjes staat het %-verschil tussen jongere en oudere leeftijdsgroepen die het onderwerp ‘zeer belangrijk’ vinden:

- Regering moet haar beslissingen uitleggen aan kiezers (verschil: 12%);
- Onafhankelijke rechters die de regering kunnen stoppen (verschil: 11%);
- Regeringspartijen afstraffen bij verkiezingen als ze hun beloftes niet nakomen (verschil: 11%);
- Betrouwbaarheid van informatie door media (verschil: 10%).

Religie:

Als we uitsplitsen naar religie (niet-gelovigen, christenen en moslims), dan valt op dat tussen niet-gelovigen, christenen en moslims op de meeste items slechts beperkte verschillen bestaan voor wat betreft de zaken die men *zeer* belangrijk vindt voor de democratie in Nederland. Op enkele individuele items zijn echter wel verschillen. Moslims zeggen *minder vaak* dan christenen en niet-gelovigen dat ze het *zeer* belangrijk vinden voor de democratie in Nederland dat niet één iemand of groepering zijn wil en visie kan doordrijven (verschil: 11%). Daarentegen zeggen moslims vaker dan niet-moslims dat ze het *zeer* belangrijk vinden voor de democratie in Nederland dat de *rechten van minderheden worden beschermd* (14 procent verschil) en dat *rekening wordt gehouden met de diverse ideeën, en belangen en groepen in de samenleving* (11 procent verschil).

Stad of dorp:

Mensen die wonen in kleine dorpen (<5.000 inwoners) zeggen *minder vaak* dan mensen uit grote steden dat ze het *zeer* belangrijk vinden voor de democratie in Nederland dat de *rechten van minderheden worden beschermd* (16 procent verschil), dat de media vrij moeten zijn om de regering te bekritisieren (12 procent verschil), dat er *onafhankelijke media zijn* (10 procent verschil), dat regeringspartijen worden afgestraft als ze hun beloften niet nakomen (10 procent verschil) en dat *rekening wordt gehouden met de diverse ideeën, en belangen en groepen in de samenleving* (10 procent verschil).

Sekse:

Uitgesplitst naar mannen en vrouwen zijn er geen opvallende verschillen.

Politieke voorkeur:

Tot slot hebben we geanalyseerd in hoeverre de politieke voorkeur van Nederlanders samenhangt met wat men belangrijk vindt voor de democratie in Nederland. Kiezers van *alle* politieke partijen zeggen in overgrote meerderheid de in de survey voorgelegde stellingen belangrijk te vinden voor de democratie in Nederland. Desalniettemin zien we opvallende verschillen naar partijvoorkeur. Deze verschillen lopen niet langs de links-rechts-as van partijen. Respondenten die het vaakst alle of bijna alle voorgelegde stellingen (heel) belangrijk vinden voor de democratie betreft kiezers van partijen die qua ideologie nogal uiteenlopen: FvD, VOLT, GroenLinks en SP. Daarentegen vinden CDA- en VVD-kiezers de voorgelegde stellingen relatief minder vaak belangrijk voor de democratie.

Een mogelijke verklaring kunnen we hiervoor mogelijk vinden als we nogmaals inzoomen op de individuele stellingen. Kiezers met verschillende partijvoorkeuren kunnen verschillende motieven hebben om de genoemde stellingen (zeer) belangrijk te vinden voor de democratie in Nederland. Wij vooronderstellen dat kiezers van partijen in de oppositie eerder genegen zijn het belangrijk te vinden dat oppositiepartijen vrij zijn om de regering te bekritisieren of

dat rekening wordt gehouden met de diverse ideeën, belangen en groepen in de samenleving. Dat CDA- en VVD kiezers minder vaak zaken belangrijk zeggen te vinden zoals 'regeringspartijen worden afgestraft', 'media zijn vrij om de regering te bekritisieren' en 'regering legt haar beslissingen uit aan kiezers' is mogelijk te verklaren vanuit het feit dat deze partijen deelnemen in de regering. Een ander voorbeeld is de stelling 'de rechten van minderheden worden beschermd'. Een hypothese voor het feit dat relatief veel FvD-kiezers dit belangrijk zeggen te vinden kan wellicht begrepen worden vanuit de positie als oppositiepartij en de specifieke invalshoek die de FvD daarbij kiest in het politieke debat. Zo komt men in het coronadebat op voor de rechten van de minderheid van vaccinweigeraars en vindt dat het als oppositiepartij vrij moet zijn om de regering te bekritisieren et cetera. Kiezers op partijen als GroenLinks en BIJ1 denken daarentegen bij 'bescherming van minderheden' wellicht eerder aan etnische of culturele minderheden. In vervolgonderzoek zou de mogelijk grote diversiteit aan *motieven* om 'veel belang te hechten' aan (ogenschijnlijk neutrale) democratische waarden nader verdiept kunnen worden middels diepte-interviews met kiezers van verschillende (regering- en oppositie) partijen.

4.4. Rekening houden met minderheden

In hoeverre vinden Nederlanders het belangrijk dat rekening wordt gehouden met de rechten, belangen en opvattingen van etnisch-culturele- religieuze minderheden en andere groepen in de samenleving?

Figuur 4.3 laat zien dat de meeste Nederlanders het belangrijk of zeer belangrijk vinden voor de democratie in Nederland als er rekening wordt gehouden met de rechten, belangen en opvattingen van etnisch-culturele minderheden en andere groepen. Wel zien we dat sommige Nederlanders iets minder belang hechten aan de stelling 'in onze democratie moet de meerderheid rekening houden met de standpunten van minderheden' (57 procent vindt dit (heel) belangrijk, tegenover 71 procent en 73 procent voor de andere twee stellingen). Sommige Nederlanders vinden het dus wel belangrijk dat minderheden moeten

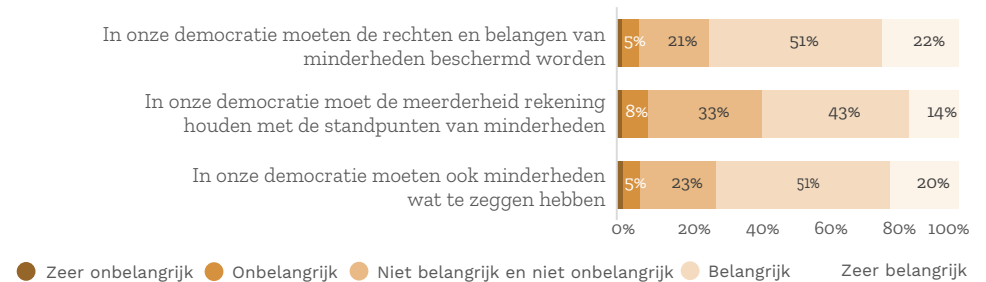
kunnen meepraten, maar niet dat met de standpunten van deze minderheden ook rekening gehouden moet worden.

Concreet zijn de volgende stellingen uitgevraagd:

In Nederland heb je een autochtone meerderheid en diverse minderheden met verschillende etnische, culturele of religieuze achtergronden. Hoe belangrijk vindt u de onderstaande zaken voor de democratie in Nederland?

- In onze democratie moeten de rechten en belangen van minderheden beschermd worden.
- In onze democratie moet de meerderheid rekening houden met de standpunten van minderheden.
- In onze democratie moeten ook minderheden wat te zeggen hebben.

Figuur 4.3 *Rekening houden met rechten/belangen/opvattingen van etnische, culturele of religieuze minderheden. Hoe belangrijk vindt u de volgende zaken voor de democratie in Nederland?*

Ten opzichte van eind 2019 blijkt een beperkte daling (van 63 procent in 2019 naar 57 procent in 2021) van het percentage Nederlanders dat het (heel)

belangrijk vind dat 'in onze democratie moet de meerderheid rekening houden met de standpunten van (etnische, culturele of religieuze) minderheden'.

Om analyses naar achtergrondkenmerken uit te kunnen voeren hebben we de afzonderlijke stellingen samengenomen in een schaal⁴⁹. Deze samengestelde schaal kent eveneens vijf schaalpunten, met de volgende betekenissen:

1. De (meeste) zaken zijn (zeer) onbelangrijk voor de democratie in Nederland
2. De (meeste) zaken zijn onbelangrijk voor de democratie in Nederland
3. De (meeste) zaken zijn niet belangrijk en niet onbelangrijk voor de democratie in Nederland
4. De (meeste) zaken zijn belangrijk voor de democratie in Nederland
5. De (meeste) zaken zijn (zeer) belangrijk voor de democratie in Nederland

Uitgesplitst naar achtergrondkenmerken valt het volgende op (zie figuur B4.4):

- Lager opgeleiden vinden het iets minder vaak belangrijk om rekening te houden met rechten/belangen/opvattingen van minderheden dan middelbaar- en hoger opgeleiden.
- Mensen uit steden vinden het vaker belangrijk om rekening te houden met rechten/belangen/opvattingen van minderheden dan mensen uit dorpen. Het aantal mensen met een migratieachtergrond is in steden hoger; dit hangt positief samen met het belang dat wordt gehecht aan rekening houden met rechten/belangen/opvattingen van minderheden.
- Uitgesplitst naar politieke voorkeur blijkt dat kiezers van de meeste politieke partijen het in meerderheid belangrijk vinden voor de democratie in Nederland om rekening te houden met rechten/belangen/opvattingen van minderheden. Bij kiezers van JA21, PVV, BBB en FvD is dat een derde tot de helft. Bij die partijen vindt een minderheid dit (zeer) onbelangrijk (tussen 8 en 17 procent). Hoewel stemmers van JA21, PVV, BBB en FvD

het minder vaak belangrijk vinden om rekening houden met rechten/belangen/opvattingen van minderheden dan kiezers van andere partijen, is het tevens belangrijk om vast te stellen dat bij deze kiezers sprake is van uiteenlopende opvattingen over dit onderwerp (eenderde tot de helft vindt het wél belangrijk).

4.5. Beoordeling democratische en illiberale mogelijkheden om Nederland te besturen

Hoe beoordelen Nederlanders democratische en illiberale mogelijkheden om Nederland te besturen? Concreet hebben we de volgende mogelijkheden voorgelegd:

Wat vindt u van de onderstaande mogelijkheden om Nederland te besturen?

Antwoordcategorieën: 1) Altijd een goede manier; 2) Meestal een goede manier; 3) Soms een goede manier; 4) Meestal geen goede manier; 5) Nooit een goede manier.

- Regering en gekozen parlement nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land.
- Experts en niet de regering nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land.
- De regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land, en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement. Na vier jaar kan de regering wel weggestemd worden als ze het niet goed hebben gedaan.
- Een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen.

Het valt op dat net zoals in 2019 geen van de voorgelegde bestuursvormen de instemming krijgt van de meerderheid van de Nederlanders als een "altijd of meestal goede" mogelijkheid om Nederland te besturen. Relatief veel personen

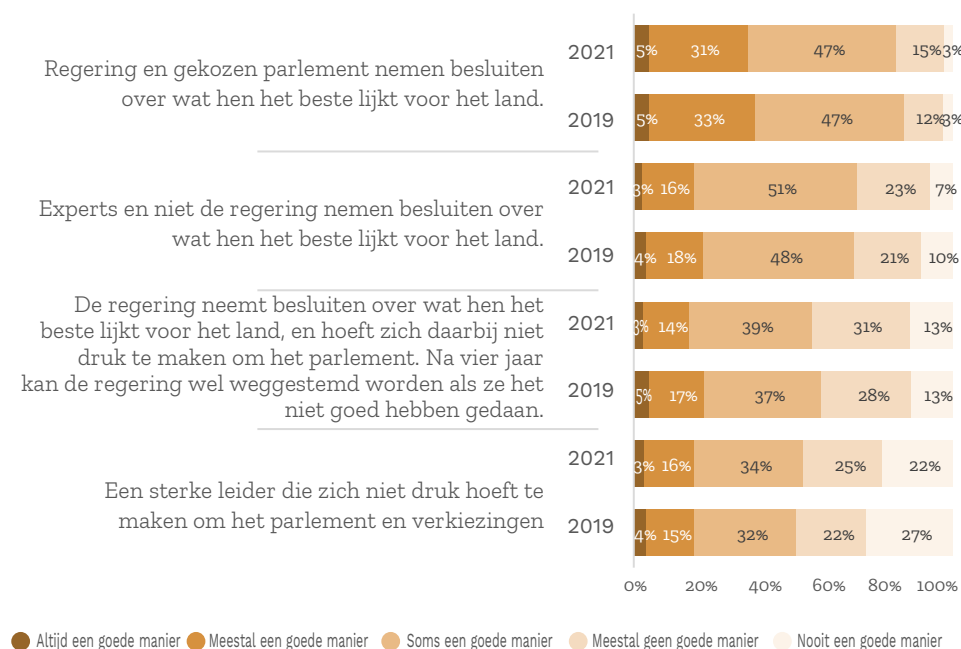
⁴⁹ Factoranalyse (principale componentenanalyse) laat zien dat er in de schaal sprake is van één factor. Betrouwbaarheidsanalyse van de schaal geeft een hoge betrouwbaarheid (Cronbach's Alpha = .839).

(ruim een derde tot de helft) vinden de verschillende bestuursvormen soms een goede mogelijkheid om Nederland te besturen (zie figuur 4.4).

- De bestuursvorm die het vaakst op instemming van Nederlanders kan rekenen is de huidige parlementaire democratie: 'Regering en gekozen parlement nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land'. Van de Nederlanders vindt 5 procent dit een altijd goede manier, 31 procent vindt dit een meestal goede manier om Nederland te besturen. In totaal is dat dus (slechts) 36 procent. Bijna één op de vijf Nederlanders (18 procent) vindt de parlementaire democratie meestal niet of nooit een goede bestuursvorm. Volgens bijna de helft is de parlementaire democratie soms een goede manier om Nederland te besturen.
- 'Experts en niet de regering nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land' wordt door bijna één op de vijf Nederlanders als een altijd goede (3 procent) of meestal goede manier (16 procent) gezien om Nederland te besturen. Bijna één op de drie vindt dit meestal geen goede (23 procent) of nooit een goede (7 procent) manier. De helft van de Nederlanders (51 procent) vindt dit soms een goede manier.
- 'De regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land, en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement. Na vier jaar kan de regering wel weggestemd worden als ze het niet goed hebben gedaan' wordt eveneens door één op de zes Nederlanders als een altijd goede (3 procent) of meestal goede manier (14 procent) gezien om Nederland te besturen. Ruim twee op de vijf Nederlanders vindt dit meestal geen goede (31 procent) of nooit een goede (13 procent) manier. Bijna twee op de vijf Nederlanders (39 procent) vindt dit soms een goede manier.
- 'Een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen' wordt door bijna één op de vijf Nederlanders als een altijd goede (3 procent) of meestal goede manier (16 procent) gezien om Nederland te besturen. Bijna de helft van de Nederlanders vindt dit meestal geen goede (25 procent) of nooit een goede (22 procent) manier. Ruim een derde van de Nederlanders (34 procent) vindt dit soms een goede manier.

Ten opzichte van eind 2019 is de instemming van Nederlanders met de voorgedachte bestuursvormen iets verschoven in autocratische richting. Het percentage Nederlanders dat 'Regering en gekozen parlement nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land' (meestal) nooit een goede manier vindt is in 2021 toegenomen van 15 naar 18 procent. Het percentage Nederlanders dat 'Een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen' (meestal) nooit een goede manier vindt is in 2021 afgenomen van 49 naar 47 procent.

Figuur 4.4 Oordeel democratische en illiberale mogelijkheden om Nederland te besturen

Uitgesplitst naar achtergrondkenmerken en politieke voorkeur valt het volgende op.

Regering en gekozen parlement (de Tweede Kamer) nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land

- Lager opgeleiden (28 procent) zeggen minder vaak dat ze 'parlementaire democratie' *altijd of meestal* een goede manier om het land te besturen dan hoger – en middelbaar opgeleiden (44 resp. 32 procent).
- FvD-stemmers (12 procent), PVV-stemmers (24 procent) en SP-stemmers (27 procent) vinden 'parlementaire democratie' minder vaak *altijd of meestal* een goede manier om het land te besturen dan kiezers van andere partijen (tussen 35 en 57 procent). De eerstgenoemde groep kiezers vinden wel bovengemiddeld vaak 'parlementaire democratie' *soms* een goede manier (tussen 38 en 56 procent) of *meestal niet/nooit* (30 resp. 26 procent) een goede manier om het land te besturen. Bij andere partijvoorkeuren ligt het laatste percentage tussen 8 en 20 procent.

Experts en niet de regering nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land

- Uitgesplitst naar politieke voorkeur constateren we de relatief grootste voorkeur (altijd of meestal een goede manier) voor deze bestuursvorm onder kiezers van JA21 (32 procent), ChristenUnie (28 procent), Volt (26 procent) en GroenLinks (24 procent). Bij andere partijen varieert het percentage tussen 13 en 21 procent. Op de overige achtergrondkenmerken zien we geen opvallende verschillen tussen subgroepen.

De regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land, en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement. Na vier jaar kan de regering wel weggestemd worden als ze het niet goed hebben gedaan

- Hoogopgeleiden vinden een regering die zich vier jaar niet druk hoeft te maken over het parlement, vaker (52 procent) *nooit of meestal geen goede manier* dan laagopgeleiden (39 procent). Op de overige

achtergrondkenmerken zien we geen opvallende verschillen naar achtergrondkenmerken.

Sterke leider die zich niet druk hoeft te maken over parlement en verkiezingen

- Hoogopgeleiden vinden in meerderheid een sterk leider die zich niet druk hoeft te maken over parlement en verkiezingen, *nooit of meestal geen goede manier* (55 procent). Bij laagopgeleiden en middelbaar opgeleiden is dat minder vaak het geval, namelijk 41 procent respectievelijk 43 procent.
- Toch vindt ook van de hoogopgeleiden een aanzienlijk percentage een sterk leider *soms* (27 procent) of *meestal/altijd* (18 procent) een goede manier. Laagopgeleiden vinden een sterk leider *soms* (37 procent) of *meestal/altijd* (22 procent) een goed idee. Middelbaar opgeleiden zitten hier tussenin.
- De verschillen naar leeftijdsgroep zijn gering, voor zowel de oudere als jongere leeftijdsgroepen zien we ongeveer dezelfde percentages.
- Uitgesplitst naar sekse blijkt dat mannen iets vaker dan vrouwen een voorkeur hebben voor sterk leiderschap. Van de mannen vindt 22 procent een sterk leider vaker *altijd of meestal* een goede manier, van de vrouwen is dat 19 procent.
- Voor stedelijkheid (stad of dorp) zien we geen opvallende verschillen.
- Uitgesplitst naar politieke voorkeur zijn de verschillen relatief beperkt. Tussen de 10 en 25 procent van de kiezers van alle politieke partijen vindt een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken over parlement en verkiezingen *altijd of meestal* een goede manier vinden om het land te besturen.

Nuancering resultaten door nadere analyse

Hierboven hebben we beschreven dat een aanzienlijke minderheid (19 procent) van de Nederlanders "Een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen" *altijd of meestal* een goede manier vindt om het land te besturen. En 17 procent van de Nederlanders vindt "De regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement. Na vier jaar kan de regering wel weggestemd worden

als ze het niet goed hebben gedaan" altijd of meestal een goede manier om het land te besturen.

De steun voor deze autocratische respectievelijk illiberale bestuursvorm blijken echter genuanceerder te liggen als we tegelijkertijd kijken naar het oordeel van deze personen over parlementaire democratie als bestuursvorm. Onderstaande tabel 4.6 laat de volgende nuances zien:

- 9 procent (2019: 8 procent) van de Nederlanders vindt zowel een *sterk leider* als *parlementaire democratie* altijd/meestal een goede manier om het land te besturen (zie in de tabel de geel gekleurde cel rechts onderaan).
- 3 procent (2019: 3 procent) van de Nederlanders vindt een *sterk leider* altijd/meestal een goede manier om het land te besturen, en zegt tegelijkertijd *parlementaire democratie* meestal niet/nooit een goede manier te vinden (zie in de tabel de blauw gekleurde cel links onderaan). Dit is de groep Nederlanders die het duidelijkst een voorkeur heeft voor een sterk leider ten opzichte van parlementaire democratie. Een bredere afbakening van deze groep zou ook de personen omvatten die een *sterk leider* altijd/meestal een goede manier vinden én parlementaire democratie soms een goede manier (7 procent) (2019: 7 procent), en de personen die een *sterk leider* soms een goede manier vinden én parlementaire democratie meestal niet/nooit een goede manier (5 procent) (2019: 3 procent). In totaal vormt de omvang van de groep Nederlanders met 'autocratische' voorkeuren dan zo'n 15 procent van het totaal (2019: 13 procent van het totaal).
- Anderzijds kunnen we ook constateren dat slechts 19 procent (2019: 22 procent) van de Nederlanders zegt dat ze *parlementaire democratie* altijd of meestal een goede manier vinden om het land te besturen, en een *sterk leider* meestal niet of nooit (zie in de tabel de groen gekleurde cel rechts bovenaan). Dit is de groep Nederlanders die het duidelijkst een voorkeur heeft voor een parlementaire democratie ten opzichte van sterk leider. Een bredere afbakening van deze groep zou ook de personen omvatten die zegt *parlementaire democratie* altijd of meestal een goede manier vinden

en een *sterk leider* soms (8 procent) (2019: 8 procent), en de personen die parlementaire democratie soms een goede manier vinden maar een *sterk leider* meestal niet of nooit (19 procent) (2019: *eveneens* 19 procent). In totaal vormt de omvang van de groep Nederlanders met 'democratische' voorkeuren dan zo'n 46 procent van het totaal (2019: 49 procent van het totaal).

- De Nederlanders nemen qua beoordeling van bestuursvormen voor Nederland een tussenpositie in (zoals de groep van 21 procent die zegt dat zowel parlementaire democratie als een sterk leider soms een goede manier is om het land te besturen).

Tabel 4.6 Een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen ('autocratische voorkeur')⁵⁰

		Altijd of meestal een goede manier	Soms een goede manier	Meestal niet of nooit een goede manier	
Regering en gekozen parlement nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land	Altijd of meestal een goede manier	9%	8%	19%	36%
	Soms een goede manier	7%	21%	19%	47%
	Meestal niet of nooit een goede manier	3%	5%	9%	17%
Total		19%	34%	47%	100%

⁵⁰ In tabel 4.6 representeert de blauw gemarkeerde cel de Nederlanders (3 procent) die altijd of meestal positief zijn over een sterke leider maar meestal niet of nooit over parlementaire democratie. De groen gemarkeerde cel representeert de Nederlanders (19 procent) die altijd of meestal positief zijn over parlementaire democratie maar meestal niet of nooit over een sterke leider.

Tabel 4.7 toont de resultaten van eenzelfde analyse op 'De regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement.' De uitkomsten zijn in grote lijnen vergelijkbaar met de resultaten op 'Sterk leider'.⁵¹

Tabel 4.7 De regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement. Na vier jaar kan de regering wel weggestemd worden als ze het niet goed hebben gedaan.

		Altijd of meestal een goede manier	Soms een goede manier	Meestal niet of nooit een goede manier	
Regering en gekozen parlement nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land	Altijd of meestal een goede manier	10%	10%	16%	36%
	Soms een goede manier	6%	23%	18%	47%
	Meestal niet of nooit een goede manier	2%	6%	10%	18%
Totaal		18%	39%	44%	100%

'Wat zijn goede manieren om het land te besturen' naar achtergrondkenmerken

Tabel 4.8 toont de percentages Nederlanders, uitgesplitst naar achtergrondkenmerken en politieke voorkeur, die respectievelijk:

51 In tabel 4.7 representeert de blauw gemarkeerde cel de Nederlanders (2 procent) die altijd of meestal positief zijn over de illiberale bestuursvorm maar meestal niet of nooit over parlementaire democratie. De groen gemarkeerde cel representeert de Nederlanders (16 procent) die altijd of meestal positief zijn over parlementaire democratie maar meestal niet of nooit over de illiberale bestuursvorm.

- Een sterk leider maar niet parlementaire democratie een goede manier vinden om het land te besturen ("autocratische"⁵²). In totaal vormt de omvang van de groep Nederlanders met 'autocratische voorkeuren' 15 procent van het totaal;
- Soms een sterk leider, soms parlementaire democratie een goede manier vinden om het land te besturen ("tussenpositie"⁵³). Dit is 39 procent van de Nederlanders.
- Parlementaire democratie maar niet een sterk leider een goede manier vinden om het land te besturen ("democratische voorkeur"⁵⁴). In totaal vormt de omvang van de groep Nederlanders met 'democratische' voorkeuren 46 procent van het totaal.

Achtergronden van Nederlanders met autocratische voorkeuren

Uit tabel 4.8 kunnen we opmaken dat de mate waarin Nederlanders een autocratische voorkeur hebben voor landsbestuur, beperkt varieert naar achtergrondkenmerken. Gemiddeld behoort 15 procent van de Nederlanders tot deze categorie. Bovengemiddelde scores op autocratische voorkeuren vinden we bij

52 AUTOCRATISCH Deze categorie bevat: personen die een sterk leider altijd/meestal een goede manier om het land te besturen én parlementaire democratie meestal niet/nooit een goede manier te vinden; personen die een sterk leider altijd/meestal een goede manier vinden én parlementaire democratie soms een goede manier; en personen die een sterk leider soms een goede manier vinden én parlementaire democratie meestal niet/nooit een goede manier). In totaal vormt de omvang van de aldus afgebakende groep Nederlanders met 'autocratische voorkeuren' 15 procent van het totaal.

53 TUSSENPOSITIE Dit is de 39 procent van de Nederlanders die qua beoordeling van bestuursvormen voor Nederland een tussenpositie inneemt (waaronder de groep van 21 procent die zegt dat zowel parlementaire democratie als een sterk leider soms een goede manier is om het land te besturen).

54 DEMOCRATISCH Deze categorie bevat: personen die parlementaire democratie altijd of meestal een goede manier vinden om het land te besturen, en een sterk leider meestal niet of nooit; de personen die parlementaire democratie altijd of meestal een goede manier vinden en een sterk leider soms; en de personen die parlementaire democratie soms een goede manier vinden maar een sterk leider meestal niet of nooit. In totaal vormt de omvang van de aldus afgebakende groep Nederlanders met 'democratische' voorkeuren dan zo'n 45 procent van het totaal.

18-24 jarigen (20 procent) en islamitische Nederlanders (21 procent). Daarnaast zien we verschillen naar politieke voorkeur. Bovengemiddelde scores op autocratische voorkeuren hebben kiezers op de volgende partijen: FvD (40 procent), PVV (24 procent) en JA21: (23 procent).

Achtergronden van Nederlanders met parlementair-democratische voorkeuren

Wat zijn de achtergronden van Nederlanders met een parlementair-democratische voorkeur? Gemiddeld behoort 45 procent van de Nederlanders tot deze categorie. Nederlanders met de volgende achtergrondkenmerken scoren bovengemiddeld hoog op parlementair-democratische voorkeuren:

- Opleidingsniveau hoog (55 procent)
- Geen religie (49 procent)
- Kiezers op VOLT (65 procent), GroenLinks (60 procent),

Nederlanders met de volgende achtergrondkenmerken scoren bovengemiddeld laag op parlementair-democratische voorkeuren:

- Opleidingsniveau laag (36 procent)
- 18-24 jarigen (39 procent)
- Islamitische Nederlanders (34 procent)
- Kiezers op FvD (24 procent), PVV (33 procent), Niet-stemmers (38 procent).

Tabel 4.8 **Classificatie Nederlanders naar voorkeur voor een autocratische of democratische bestuursvorm voor Nederland. Weergegeven zijn de percentages in 2021. Tussen haakjes staan de percentages van 2019⁵⁵. De kleur geel betekent significante toename percentage autocratisch of afname parlementair-democratisch; de kleur blauw betekent afname percentage autocratisch of toename parlementair-democratisch.**

		Autocratisch	Tussen-positie	Parlementair-Democratisch
Opleidingsniveau	Laag	16% (13%)	47% (50%)	37% (37%)
	Middelbaar	17% (15%)	42% (39%)	41% (45%)
	Hoog	14% (11%)	30% (31%)	56% (57%)
Leeftijdscategorie	18-24	20% (15%)	41% (35%)	39% (50%)
	25-35	17% (15%)	37% (42%)	46% (44%)
	36-50	14% (12%)	42% (39%)	44% (48%)
	51-64	15% (11%)	37% (38%)	48% (51%)
	65 jaar of ouder	13% (14%)	38% (37%)	49% (49%)
Sekse	Man	16% (14%)	39% (41%)	45% (45%)
	Vrouw	15% (13%)	38% (35%)	47% (52%)
Religie	Christelijk	15% (12%)	42% (39%)	43% (49%)
	Moslim	22% (19%)	44% (47%)	35% (34%)
	Nee	14% (14%)	35% (36%)	50% (50%)
Stad of dorp	Stad (meer dan 100.000 inwoners)	15% (15%)	38% (38%)	47% (47%)
	Stad (20.000 tot 100.000 inwoners)	16% (11%)	37% (39%)	47% (49%)
	Stad of dorp (5.000 tot 20.000 inwoners)	16% (15%)	41% (38%)	42% (47%)
	Dorp (minder dan 5.000 inwoners)	15% (14%)	41% (36%)	44% (51%)

⁵⁵ In verband met afrondingsverschillen tellen percentages in enkele gevallen op tot < 100 procent.

		Autocratisch	Tussen-positie	Parlementair-Democratisch
Partijvoorkeur ⁵⁶	Forum voor Democratie	47% (19%)	30% (51%)	23% (31%)
	PVV	25% (25%)	38% (49%)	37% (25%)
	JA21	23% (-)	37% (-)	40% (-)
	Boer	25%	49%	25%
	Burgerbeweging	18% (-)	39% (-)	43% (-)
	D66	18% (6%)	29% (36%)	53% (58%)
	VVD	15% (14%)	43% (39%)	42% (47%)
	Niet stemmen	14% (9%)	48% (34%)	38% (57%)
	CDA	14% (12%)	41% (30%)	45% (58%)
	VOLT	14% (-)	21% (-)	65% (-)
	SP	13% (14%)	39% (34%)	49% (52%)
	PvdA	13% (12%)	36% (36%)	51% (52%)
	ChristenUnie	12% (4%)	32% (32%)	56% (59%)
	Partij voor de Dieren	10% (9%)	34% (40%)	57% (47%)
	Weet ik niet/wil ik niet zeggen	9% (9%)	41% (34%)	50% (57%)
	GroenLinks	7% (11%)	30% (29%)	63% (60%)
	Anders	9% (10%)	41% (41%)	50% (49%)

Verschillen tussen 2019 en 2021

In vergelijking met eind 2019 is het percentage Nederlanders met autocratische voorkeuren licht toegenomen van 13 procent naar 15 procent. Het percentage dat een 'tussenpositie' inneemt is licht gestegen van 38 naar 40 procent. Het

percentage met parlementair-democratische voorkeuren is licht gedaald van 49 procent naar 45 procent.

Uitgesplitst naar achtergrondkenmerken vallen de volgende verschuivingen op:

- 18-24 jarigen: afname 'democratisch' (50->39%) en toename 'tussenvorm' (35->41%) en 'autocratisch' (15->20%).
- Nederlanders met een christelijke achtergrond: afname 'democratisch' (49->43%) en toename 'autocratisch' (12->15%).
- Nederlanders die wonen in dorp < 5.000 inwoners of kleine stad < 20.000 inwoners: gemiddelde afname 'democratisch' (49->43%) en gemiddelde toename 'tussenvorm' (37->41%).

Uitgesplitst naar politieke voorkeur vallen de volgende verschuivingen op:

- Verschuiving van democratisch naar autocratisch bij kiezers van FvD, D66, CU en niet-stemmers.
- Trend van democratisch naar tussenvorm bij kiezers van het CDA, niet-stemmers en Nederlanders zonder partijvoorkeur.
- Trend van tussenvorm naar parlementair-democratisch bij kiezers van PVV en PvdD.

We hebben hierboven beschreven hoeveel procent van de Nederlanders met bepaalde achtergrondkenmerken of politieke voorkeuren deze stelling steunt: *'een sterk leider is wel en een parlementaire democratie is niet een goede manier vinden om het land te besturen'*. Dat noemden wij 'autocratische voorkeur'. Daarbij stelden we vast dat Nederlanders met bepaalde achtergrondkenmerken en politieke voorkeuren (jongeren, islamitische Nederlanders en kiezers van FvD, PVV en JA21) gemiddeld iets vaker 'autocratische' voorkeuren hebben. Wil dat dan ook zeggen dat deze subgroepen ook de meerderheid vormen binnen de totale groep Nederlanders met autocratische voorkeuren? Om die vraag te kunnen beantwoorden zoomen we in op de totale groep Nederlanders met een

⁵⁶ De indicatie "(-)" wordt vermeld indien het een nieuwe partij betreft of de N in de nulmeting te laag was voor de toedeling van een score.

'autocratische voorkeur' (15 procent van het totaal). Hoe is deze groep verdeeld naar achtergrondkenmerken en politieke voorkeur?

De resultaten staan in tabel 4.9. Uitgesplitst naar opleidingsniveau zien we dat 42 procent van alle respondenten met een 'autocratische' voorkeur een middelbaar opleidingsniveau heeft (het aandeel van middelbaar opgeleiden in de totale populatie is 39 procent). Lager opgeleiden zijn oververtegenwoordigd in de groep respondenten die een 'tussenpositie' innemen (30 procent tegenover 25 procent laagopgeleiden in de totale populatie). Uitgesplitst naar religie zien we dat moslims weliswaar enigszins zijn oververtegenwoordigd binnen de categorie 'autocratisch' (11 procent tegenover 8 procent in de totale populatie), maar we constateren (dus) ook dat het een betrekkelijk klein percentage is binnen de totale groep personen met een 'autocratische' voorkeur; de overgrote meerderheid van 89 procent van de personen met een 'autocratische' voorkeur heeft geen religie (45 procent) of is christelijk (38 procent).

Uitgesplitst naar politieke voorkeur blijkt uit de tabel dat het opgetelde aandeel PVV-, FvD-, JA21 en BBB-kiezers 33 procent bedraagt van alle respondenten met een 'autocratische' voorkeur, 18 procent van alle respondenten met een 'tussenpositie' en 15 procent van alle respondenten met een 'democratische' voorkeuren. Afgezet tegen de hele onderzoekspopulatie is het aandeel PVV-, FvD-, JA21 en BBB-kiezers 19 procent. We kunnen dus enerzijds vaststellen dat deze kiezers zijn oververtegenwoordigd binnen de categorieën 'autocratisch' en 'tussenpositie' en ondervertegenwoordigd binnen de categorie 'democratisch'. Echter: we stellen ook vast dat van alle respondenten met 'autocratische' voorkeuren de overgrote meerderheid (67 procent) dus *geen* PVV-, FvD-, JA21 en BBB kiezer is, maar afkomstig is uit een breed spectrum van progressieve (GL, PvdA, SP, D66, PvdD, VOLT en SP: totaal 30 procent), centristische (CDA en CU: 7 procent) en rechtse politieke partijen (VVD: 17 procent). Het aandeel in de categorie 'autocratisch van anders/niet stemmen/geen voorkeur is 13 procent (zie tabel 4.9).

Tabel 4.9 Achtergrondkenmerken en politieke voorkeuren van personen met voorkeur voor een autocratische respectievelijk democratische bestuursvorm voor Nederland?⁵⁷

		Aandeel in groep 'autocratisch'	Aandeel in groep met 'tussenpositie'	Aandeel in groep 'democratisch'	Aandeel in totale populatie
Opleidingsniveau	laag	25%	30%	20%	25%
	middelbaar	42%	42%	35%	39%
	hoog	33%	28%	45%	36%
Leeftijdscategorie	18-24	16%	13%	11%	13%
	25-35	21%	17%	20%	19%
	36-50	24%	28%	24%	25%
	51-64	21%	21%	23%	22%
	65 jaar of ouder	18%	21%	22%	21%
Sekse	Man	49%	50%	48%	49%
	Vrouw	51%	50%	52%	51%
Religie	Christelijk	38%	43%	36%	39%
	Moslim	11%	9%	6%	8%
	Nee	45%	44%	54%	49%
Stad of dorp	Stad (meer dan 100.000 inwoners)	30%	30%	32%	31%
	Stad (20.000 tot 100.000 inwoners)	33%	31%	33%	32%
	Stad of dorp (5.000 tot 20.000 inwoners)	25%	26%	23%	24%
	Dorp (minder dan 5.000 inwoners)	12%	13%	12%	12%

57 In verband met afrondingsverschillen tellen percentages in enkele gevallen op tot <> 100 procent.

		Aandeel in groep 'autocratisch'	Aandeel in groep met 'tussenpositie'	Aandeel in groep 'democratisch'	Aandeel in totale populatie
Partijvoorkeur	PVV	18%	11%	9%	11%
	VVD	14%	17%	14%	15%
	Forum voor Democratie	8%	2%	1%	3%
	Weet ik niet/ wil ik niet zeggen	8%	18%	13%	14%
	D66	7%	5%	7%	6%
	PvdA	6%	6%	8%	7%
	SP	5%	6%	6%	6%
	CDA	4%	5%	5%	5%
	Niet stemmen	4%	5%	3%	4%
Partijvoorkeur	BoerBurgerBeweging	4%	3%	3%	3%
	Partij voor de Dieren	3%	5%	6%	5%
	JA21	3%	2%	2%	2%
	ChristenUnie	3%	3%	4%	4%
	GroenLinks	2%	4%	7%	5%
	VOLT	2%	1%	4%	3%
	Anders	1%	2%	2%	2%

Vergelijkbare resultaten vinden we als we de bovenstaande analyse uitvoeren op voorkeuren van Nederlanders voor de illiberale bestuursvorm *'De regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement'* versus een voorkeur voor de parlementair democratische bestuursvorm.

De bovengenoemde bevindingen nuanceren het beeld dat het vooral laagopgeleiden en stemmers op zogenoemde 'rechtspopulistische partijen PVV, FvD, JA21 en BBB zijn die open staan voor autocratische/illiberale vormen

van landsbestuur. Nederlanders met een voorkeur voor een autocratische of illiberale bestuursvorm, zijn niet zijn te vangen onder één noemer. Het betreft oudere en jongere mensen, mensen met een hoge, middelbare of lage opleiding, mannen en vrouwen, niet-gelovigen, christenen en moslims. Laagopgeleiden en stemmers op PVV, FvD, JA21 en BBB zijn weliswaar relatief oververtegenwoordigd onder de Nederlanders met autocratische/illiberale voorkeuren, echter, in absolute termen ligt dat anders. Van alle Nederlanders die een autocratische/illiberale bestuursvorm een (altijd of meestal) goede manier vinden en de parlementair-democratische bestuursvorm (meestal) niet, wordt de meerderheid gevormd door middelbaar- en hoogopgeleiden en stemmers op andere partijen dan PVV, FvD, JA21 en BBB.

De vraag is gesteld *'Wat vindt u in het algemeen de beste manier om Nederland te besturen?'* Respondenten konden slechts één van de bestuursvormen selecteren⁵⁸.

Wat vindt u in het algemeen de beste manier om Nederland te besturen? Kies één van de onderstaande mogelijkheden.

- Regering en gekozen parlement nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land.
- Experts en niet de regering nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land.
- De regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land, en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement. Na vier jaar kan de regering wel weggestemd worden als ze het niet goed hebben gedaan.
- Een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen.

⁵⁸ Deze vraag is nieuw toegevoegd in de meting van 2021.

Figuur 4.5 *Wat vindt u in het algemeen de beste manier om Nederland te besturen?*

Het blijkt dat de meerderheid (58 procent) van de Nederlanders de voorkeur geeft aan de huidige parlementaire democratie *als in het algemeen de beste manier* om Nederland te besturen. Eén op de zes Nederlanders (16 procent) geeft de voorkeur aan experts om besluiten te nemen wat hen het beste lijkt voor het land. De illiberale optie *'De regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land, en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement. Na vier jaar kan de regering wel weggestemd worden als ze het niet goed hebben gedaan'* is de favoriete bestuursvorm van één op de vijf Nederlanders (20 procent). De optie *'een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken over parlement en verkiezingen'* is favoriet bij 6 procent van de Nederlanders (zie figuur 4.5).

4.6. Dilemma's Illiberale democratie

Aan respondenten zijn dilemma's voorgelegd over democratie in Nederland aan de hand van tegenovergestelde stellingen. Men moest telkens aangeven of men zich het meest kan vinden in keuze A of B. Concreet zijn de volgende stellingen voorgelegd:

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

- A. Regeringen moeten doen wat de meeste Nederlanders willen, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan.
- B. Regeringen moeten zich aan de wet houden ook al wil de meerderheid van de Nederlanders dat ze dat niet doen.

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

- A. Als uitspraken van rechters het beleid van een regering hinderen, dan vind ik dat de regering deze uitspraken mag negeren.
- B. Zelfs als uitspraken van rechters het beleid van een regering hinderen, moet de regering toch deze uitspraken gehoorzamen.

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

- A. Een regering mag het parlement (Tweede Kamer) negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van beleid.
- B. Zelfs als het parlement (Tweede Kamer) het beleid van een regering tegenwerkt, mag de regering het parlement niet negeren.

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

- A. Om grote problemen in ons land sneller en daadkrachtiger aan te kunnen pakken, mag een regering het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen inperken.
- B. Zelfs als het langer duurt om problemen in ons land aan te pakken, mag het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen niet worden ingeperkt.

Resultaten

De resultaten worden weergegeven in tabel 4.10.

- Uit de tabel blijkt dat ruim een derde van de Nederlanders (37 procent) kiest voor de 'illiberale' optie 'Regeringen moeten doen wat de meeste Nederlanders willen, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan'. Ook de andere drie illiberale opties hebben de voorkeur van een aanzienlijke minderheid van de Nederlanders.
- Een vijfde van de Nederlanders (21 procent) vindt dat de regering uitspraken van rechters mag negeren als deze het beleid van een regering hinderen.
- Eveneens één op de vijf Nederlanders (20 procent) vindt dat de regering het parlement (Tweede Kamer) mag negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van beleid.
- Een op de drie Nederlanders (35 procent) vindt dat een regering het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen mag inperken om grote problemen in het land sneller en daadkrachtiger aan te kunnen pakken.
- Ruim één op de drie Nederlanders (37 procent) vindt dat maatschappelijke problemen snel en daadkrachtig moeten worden opgelost, ook als daarvoor met standpunten en belangen van verschillende groepen minder rekening wordt gehouden.

Tabel 4.10 **Stellingen Illiberale democratie. Onderstaand worden telkens tegenovergestelde stellingen over democratie in Nederland aan u voorgelegd. Geef telkens aan of u stelling A of B het beste vindt.**

Volkswil uitvoeren ook als wetten dat niet toestaan:	2019	2021
A. Regeringen moeten doen wat de meeste Nederlanders willen, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan.	46%	37%
B. Regeringen moeten zich aan de wet houden ook al wil de meerderheid van de Nederlanders dat ze dat niet doen.	54%	63%
Uitspraken van rechters negeren:	2019	2021
A. Als uitspraken van rechters het beleid van een regering hinderen, dan vind ik dat de regering deze uitspraken mag negeren.	25%	21%
B. Zelfs als uitspraken van rechters het beleid van een regering hinderen, moet de regering toch deze uitspraken gehoorzamen.	75%	79%
Parlement negeren:	2019	2021
A. Een regering mag het parlement (Tweede Kamer) negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van beleid.	22%	20%
B. Zelfs als het parlement (Tweede Kamer) het beleid van een regering tegenwerkt, mag de regering het parlement niet negeren.	78%	80%
Meepraten van oppositiepartijen inperken:	2019	2021
A. Om grote problemen in ons land sneller en daadkrachtiger aan te kunnen pakken, mag een regering het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen inperken.	37%	35%
B. Zelfs als het langer duurt om problemen in ons land aan te pakken, mag het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen niet worden ingeperkt.	63%	65%
Rekening houden met standpunten van minderheden ⁵⁹ :	2019	2021
A. Maatschappelijke problemen moeten snel en daadkrachtig worden opgelost, ook als daardoor met standpunten en belangen van verschillende groepen minder rekening wordt gehouden.		37%
B. Er moet altijd goed geluisterd worden naar verschillende standpunten over grote maatschappelijke problemen, ook als het daardoor langer duurt voordat besluiten genomen kunnen worden.		63%

⁵⁹ Dit dilemma is nieuw toegevoegd in 2021.

Als we een vergelijking maken met de resultaten in de meting eind 2019 op de voorgelegde dilemma's over democratie in Nederland dan constateren we op twee dilemma's een verschuiving:

- In 2019 had bijna de helft van de Nederlanders (46 procent) een voorkeur voor de 'illiberale' optie '*Regeringen moeten doen wat de meeste Nederlanders willen, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan*'. In de meting van 2021 is dit percentage gedaald naar 37 procent.
- In 2019 vond een kwart van de Nederlanders (25 procent) vindt dat de regering uitspraken van rechters mag negeren als deze het beleid van een regering hinderen. In de meting van 2021 is dit percentage gedaald naar 21 procent.

Uitgesplitst naar achtergrondkenmerken en politieke voorkeur vallen voor de genoemde dilemma's de volgende resultaten op:

Regeringen moeten doen wat de meeste Nederlanders willen, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan

- Het uitvoeren van de wil van het volk, waarbij zo nodig wetten worden genegeerd, heeft de voorkeur van 37 procent van de Nederlanders). Deze illiberale optie krijgt aanzienlijke steun (tussen 36 – 42 procent) binnen de meeste van de subgroepen die we hebben onderscheiden. Subgroepen die iets afwijken van het gemiddelde zijn hoger opgeleiden (31 procent), ouderen 65+ (32 procent) en inwoners van steden met meer dan 100.000 inwoners (32 procent).
- Uitgesplitst naar politieke voorkeur zien we grotere verschillen. Kiezers van FvD (60 procent), JA 21 (57 procent), PVV (45 procent), BBB (43 procent) en niet-stemmers (44 procent) zijn het vaakst voorstander van het uitvoeren van de wil van het volk, waarbij zo nodig wetten worden genegeerd. Bij de andere partijen liggen deze percentages tussen 18 en 37 procent.

Een regering mag het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen inperken om grote problemen in het land sneller en daadkrachtiger aan te kunnen pakken

Het inperken door een regering van het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen om grote problemen in het land sneller en daadkrachtiger aan te kunnen pakken, is als voorkeursoptie gekozen door een op de drie Nederlanders (35 procent).

- Ook deze illiberale optie krijgt aanzienlijke steun (tussen 30 – 40 procent) binnen de meeste van de subgroepen die we hebben onderscheiden. Subgroepen die bovengemiddeld scoren op deze illiberale optie zijn 18-35 jarigen (44 procent) en islamitische Nederlanders (50 procent). Subgroepen die beneden gemiddeld scoren op deze illiberale optie zijn personen van 51 jaar of ouder (28 procent)
- Uitgesplitst naar politieke voorkeur zien we wederom grotere verschillen. Kiezers van VVD (56 procent), CDA (48 procent) en D66 (46 procent) zijn het vaakst voorstander van het inperken door een regering van het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen. Bij de andere partijen liggen deze percentages tussen 12 en 44 procent. Het lijkt niet toevallig dat juist de kiezers van twee partijen die thans onderdeel van de regering zijn (CDA en VVD) het vaakst voorstander zijn scoren op het inperken door een regering van het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen, en niet de kiezers van andere partijen. Regeringsdeelname van de favoriete partij maakt klaarblijkelijk de kans groter op illiberale sentimenten bij kiezers.

Een regering mag uitspraken van rechters negeren als deze het beleid van een regering hinderen

- Een vijfde van de Nederlanders (21 procent) vindt dat een regering uitspraken van rechters mag negeren als deze het beleid van een regering hinderen. Binnen de meeste subgroepen die we onderscheiden, krijgt deze illiberale optie de voorkeur van 17 tot 26 procent. Een uitzondering hierop islamitische Nederlanders (33 procent) en niet-gelovigen (15 procent).

- Ook als we inzoomen op politieke voorkeur zien we beperkte verschillen. Kiezers van VVD (32 procent) vinden het vaakst dat als uitspraken van rechters het beleid van een regering hinderen, een regering deze uitspraken mag negeren. Bij de andere partijen liggen deze percentages tussen 10 en 27 procent.

Regering mag het parlement (Tweede Kamer) negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van beleid

- Eén op de vijf Nederlanders (20 procent) vindt dat de regering het parlement (Tweede Kamer) mag negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van beleid. Binnen alle subgroepen die we onderscheiden, krijgt deze illiberale optie de voorkeur van 14 tot 25 procent.
- Als we kijken naar politieke voorkeur, blijkt dat ook bij dit dilemma geen grote uitschieters zijn. Niet-stemmers en kiezers van JA21 (31 procent), VVD (30 procent) en CDA (27 [procent]) kiezen iets vaker dan gemiddeld voor de illiberale optie. Het percentage bij de andere partijen varieert tussen de 5 procent en 26 procent.

Maatschappelijke problemen moeten snel en daadkrachtig worden opgelost, ook als daardoor met standpunten en belangen van verschillende groepen minder rekening wordt gehouden

- Bijna twee of de vijf Nederlanders (37 procent) vindt dat maatschappelijke problemen snel en daadkrachtig moeten worden opgelost, ook als daardoor met standpunten en belangen van verschillende groepen minder rekening wordt gehouden. Deze illiberale optie krijgt aanzienlijke steun (tussen 30 – 43 procent) binnen de meeste van de subgroepen die we hebben onderscheiden. Groepen die iets afwijken zijn 25-34 jarigen (47 procent).
- Uitgesplitst naar politieke voorkeur blijkt dat kiezers van JA21 (56 procent), VVD (49 procent), CDA (48 procent), D66 (46 procent) en PVV (45 procent) het vaakst voorstander zijn van maatschappelijke problemen snel en daadkrachtig oplossen, ook als daardoor met standpunten en belangen van

verschillende groepen minder rekening wordt gehouden. Bij de andere partijen liggen deze percentages tussen 5 en 44 procent.

4.7. Stellingen Illiberale democratie aanpak klimaatverandering en komst vluchtelingen

De in paragraaf 4.6 genoemde dilemma's zijn breed geformuleerd, er wordt voor het 'beleid van een regering' niet gespecificeerd op welke maatschappelijke problemen het beleid betrekking heeft. Dit biedt ruimte aan respondenten om een eigen invulling te geven aan de 'problemen' die de regering daadkrachtig moet aanpakken. De ene Nederlander vindt bijvoorbeeld de 'crisis in de zorg' een groot probleem, terwijl een ander milieuvuiling als een groot probleem ervaart. Hierom hebben we Nederlanders de dilemma's tevens voorgelegd op twee concrete thema's, waarover veel Nederlanders zich zorgen maken.⁶⁰ Het betreft de thema's 'komst en opvang van vluchtelingen' en 'gevolgen van klimaatverandering'.

- Bezorgdheid dat de eventuele komst van een nieuwe stroom vluchtelingen uit oorlogsgebieden naar Nederland zal leiden tot (grote) problemen in de Nederlandse samenleving;
- Bezorgdheid over de gevolgen van de klimaatverandering.

De cijfers in tabel 4.11 en tabel 4.12 bevestigen dat dit inderdaad twee thema's zijn waarover veel Nederlanders zich zorgen maken, en dat veel Nederlanders vinden dat er daadkrachtiger beleid gevoerd moet worden. We kiezen doelbewust om zowel een thema uit te vragen dat wordt geassocieerd met 'rechts' en een thema dat wordt geassocieerd met 'links'. Onze vooronderstelling is namelijk dat illiberale tendensen voor kunnen komen bij zowel 'rechts' georiënteerde burgers als bij 'links' georiënteerde burgers. Aan respondenten worden democratische versus illiberale opties voorgelegd, als zij zich over (één van

60 SCP-trendonderzoeken (Continu Onderzoek Burgerperspectieven)

de) bovenstaande thema's zorgen maken en bovendien vinden dat ofwel een strenger asielbeleid moet worden gevoerd (desnoods door ingrijpende maatregelen) ofwel ingrijpendere maatregelen nodig zijn tegen klimaatverandering.

Tabel 4.11 *Zorgen over klimaatverandering en komst vluchtelingen*⁶¹

Stel dat komend jaar een groot aantal vluchtelingen uit oorlogsgebieden naar Nederland zou komen. In hoeverre maakt u zich zorgen dat de komst van vluchtelingen zal leiden tot (grote) problemen in de Nederlandse samenleving?

Ik maak me hierover veel zorgen	38%
Ik maak me hierover enige zorgen	44%
Ik maak me hier-over weinig of geen zorgen.	18%

In hoeverre maakt u zich zorgen over de gevolgen van klimaatverandering?

Ik maak me hierover veel zorgen	37%
Ik maak me hierover enige zorgen	48%
Ik maak me hier-over weinig of geen zorgen.	15%

⁶¹ Het is overigens interessant om te constateren dat op thema's die door media en politiek als 'rechts' of 'links' worden geduid, er desalniettemin een flinke variatie is aan standpunten onder de kiezers van linkse en rechtse politieke partijen. Bijvoorbeeld: van alle partijen zijn de kiezers van GroenLinks het minst vaak voorstander van een strenger asielbeleid, toch is dit nog altijd 22 procent (tegenover 29 procent die juist een ruimhartiger asielbeleid wenst). Bij klimaatbeleid zien we hetzelfde beeld. Van alle partijen zijn de kiezers van FvD en PVV het minst vaak voorstander van ingrijpendere maatregelen tegen klimaatverandering, toch is 23 procent van deze kiezers hiervan wel degelijk voorstander (tegenover 36 procent die vindt dat er juist minder of geen klimaatregelen nodig zijn).

Tabel 4.12 *Hoe omgaan met klimaatverandering en komst van vluchtelingen*

Hoe vindt u dat we moeten omgaan met de komst van vluchtelingen?

We moeten een strenger asielbeleid voeren, desnoods door ingrijpende maatregelen.	56%
Het huidige asielbeleid is voldoende	29%
We moeten een ruimhartiger asielbeleid voeren	15%

In hoeverre vindt u dat we meer of minder moeten doen aan het voorkomen van klimaatverandering?

Er zijn ingrijpendere maatregelen nodig tegen klimaatverandering.	48%
Er worden momenteel voldoende maatregelen genomen.	42%
Er zijn geen of minder maatregelen nodig.	10%

(II)liberale stellingen aanpak klimaatverandering en komst vluchtelingen

Aan respondenten die aangaven dat ze zich zorgen maken over de gevolgen van de mogelijke komst van veel vluchtelingen en een streng asielbeleid nodig achten om problemen in de samenleving te voorkomen, zijn onderstaande 'liberale' als de 'illiberale' opties voorgelegd.

Asielbeleid

U gaf aan bezorgd te zijn dat de komst van vluchtelingen naar Nederland zal leiden tot (grote) problemen in de samenleving. Ook gaf u aan dat een strenger asielbeleid gevoerd moet worden, desnoods door ingrijpende maatregelen. Stelt u zich nu de situatie voor dat daadwerkelijk veel vluchtelingen naar Nederland willen komen. Kiest u onderstaand telkens voor optie A of B.

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

- A. Als de meeste Nederlanders een strenger asielbeleid willen dan moet de regering dat uitvoeren, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan.
- B. De regering moet zich aan de wet houden, ook al wil de meerderheid van de Nederlanders dat ze dat niet doen.

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

- A. Als uitspraken van rechters een strenger asielbeleid van de regering hinderen, dan vind ik dat de regering deze uitspraken mag negeren.
- B. Zelfs als uitspraken van rechters een strenger asielbeleid van een regering hinderen, moet de regering toch deze uitspraken gehoorzamen.

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

- A. De regering mag het parlement negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van een strenger asielbeleid.
- B. Zelfs als het parlement het strengere asielbeleid van een regering tegenwerkt, mag de regering het parlement niet negeren.

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

- A. De regering mag het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen kunnen inperken, om sneller en daadkrachtiger een streng asielbeleid te kunnen voeren.
- B. Zelfs als het langer duurt voordat een streng asielbeleid kan worden gevoerd, mag het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen niet worden ingeperkt.

De resultaten worden weergegeven in tabel 4.13. Uit de tabel blijkt dat van de *Nederlanders die zich zorgen maken over een mogelijke komst van veel vluchtelingen en tevens een strenger asielbeleid willen*:

- Drie op de vijf van deze groep (60 procent) is van mening dat als de meeste Nederlanders een strenger asielbeleid willen de regering dat dan ook moet uitvoeren, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan.
- Twee op de vijf van deze groep (40 procent) vindt dat 'als uitspraken van rechters een strenger asielbeleid van de regering hinderen, dan mag de regering deze uitspraken negeren.'
- Bij twee op de vijf van deze groep (38 procent) kiest de optie dat de regering het parlement mag negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van een strenger asielbeleid.
- Bijna de helft van deze groep (49 procent) vindt dat de regering het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen moet kunnen inperken, om sneller en daadkrachtiger een streng asielbeleid te kunnen voeren.

Als we de resultaten van 2021 vergelijken met de resultaten van eind 2019 dan blijkt dat -binnen de groep Nederlanders die zich zorgen maakt en een strenger asielbeleid wil- in 2021 de percentages die kiezen voor de illiberale opties bij de dilemma's *enigszins zijn afgenomen* (zie tabel 4.13).

Tabel 4.13 *Resultaten dilemma's strenger asielbeleid*

Volkswil uitvoeren ook als wetten dat niet toestaan:	2019	2021
A. Als de meeste Nederlanders een strenger asielbeleid willen dan moet de regering dat uitvoeren, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan.	66%	60%
B. De regering moet zich aan de wet houden, ook al wil de meerderheid van de Nederlanders dat ze dat niet doen	34%	40%
Uitspraken van rechters negeren:		
A. Als uitspraken van rechters een strenger asielbeleid van de regering hinderen, dan vind ik dat de regering deze uitspraken mag negeren.	48%	40%
B. Zelfs als uitspraken van rechters een strenger asielbeleid van een regering hinderen, moet de regering toch deze uitspraken gehoorzamen.	52%	60%
Parlement negeren:		
A. De regering mag het parlement negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van een strenger asielbeleid.	46%	38%
B. Zelfs als het parlement het strengere asielbeleid van een regering tegenwerkt, mag de regering het parlement niet negeren.	54%	62%
Meepraten van oppositiepartijen inperken:		
A. De regering mag het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen kunnen inperken, om sneller en daadkrachtiger een streng asielbeleid te kunnen voeren.	56%	49%
B. Zelfs als het langer duurt voordat een streng asielbeleid kan worden gevoerd, mag het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen niet worden ingeperkt.	44%	51%

Aan respondenten die aangaven zich zorgen te maken over klimaatverandering en ingrijpendere maatregelen willen, zijn de volgende 'liberale' en 'illiberale' opties voorgelegd.

Klimaatbeleid

U gaf aan dat u zich zorgen maakt over de gevolgen van klimaatverandering. Ook gaf u aan dat meer moet worden gedaan om klimaatverandering te voorkomen. Kiest u onderstaand telkens voor optie A of B.

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

- A. Als de meeste Nederlanders een daadkrachtig klimaatbeleid willen dan moet de regering dat uitvoeren, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan.
- B. De regering moet zich aan de wet houden, ook al wil de meerderheid van de Nederlanders dat ze dat niet doen.

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

- A. Als uitspraken van rechters daadkrachtig klimaatbeleid van de regering hinderen, dan vind ik dat de regering deze uitspraken mag negeren.
- B. Zelfs als uitspraken van rechters daadkrachtig klimaatbeleid van een regering hinderen, moet de regering toch deze uitspraken gehoorzamen.

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

- A. De regering mag het parlement negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van een daadkrachtig klimaatbeleid.
- B. Zelfs als het parlement een daadkrachtig klimaatbeleid van een regering tegenwerkt, mag de regering het parlement niet negeren.

Wat heeft uw voorkeur, A of B?

- A. De regering mag het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen kunnen inperken, om sneller en daadkrachtiger maatregelen tegen klimaatverandering te kunnen nemen.
- B. Zelfs als het langer duurt voordat maatregelen tegen klimaatverandering kunnen worden genomen, mag het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen niet worden ingeperkt.

De resultaten worden weergegeven in tabel 4.14. Uit de tabel blijkt:

- 42 procent van de Nederlanders die zich zorgen maken over de gevolgen van klimaatverandering en een strenger klimaatbeleid willen, is van mening dat als de meeste Nederlanders een strenger klimaatbeleid willen de regering dat dan ook moet uitvoeren, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan.
- 28 procent van de Nederlanders die zich zorgen maken en een strenger klimaatbeleid willen, kiest voor de optie dat 'als uitspraken van rechters een strenger klimaatbeleid van de regering hinderen, dan vind ik dat de regering deze uitspraken mag negeren.'
- 26 procent van de Nederlanders die zich zorgen maken en een strenger klimaatbeleid willen, kiest voor de optie dat de regering het parlement mag negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van een strenger klimaatbeleid.
- 41 procent van de Nederlanders die zich zorgen maken en een strenger klimaatbeleid willen, vindt dat de regering het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen mag kunnen inperken, om sneller en daadkrachtiger maatregelen tegen klimaatverandering te kunnen nemen.

Binnen de groep Nederlanders die zich zorgen maakt over de gevolgen van klimaatverandering en een strenger klimaatbeleid wil, zijn de percentages die kiezen voor de illiberale opties bij de dilemma's nagenoeg *stabiel* (in vergelijking met eind 2019) (zie tabel 4.14).

Tabel 4.14 *Resultaten dilemma's strenger klimaatbeleid*

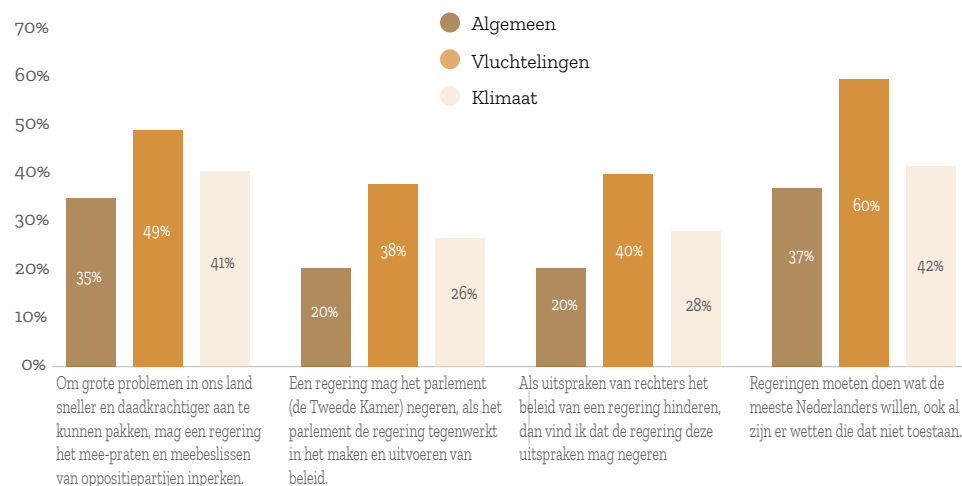
Volkswil uitvoeren ook als wetten dat niet toestaan:	2019	2021
A. Als de meeste Nederlanders een daadkrachtig klimaatbeleid willen dan moet de regering dat uitvoeren, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan.	42%	42%
B. De regering moet zich aan de wet houden, ook al wil de meerderheid van de Nederlanders dat ze dat niet doen	58%	58%
Uitspraken van rechters negeren:	2019	2021
A. Als uitspraken van rechters een daadkrachtig klimaatbeleid van de regering hinderen, dan vind ik dat de regering deze uitspraken mag negeren.	25%	28%
B. Zelfs als uitspraken van rechters een daadkrachtig klimaatbeleid van een regering hinderen, moet de regering toch deze uitspraken gehoorzamen.	75%	72%
Parlement negeren:	2019	2021
A. De regering mag het parlement negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van een daadkrachtig klimaatbeleid.	30%	26%
B. Zelfs als het parlement het daadkrachtig klimaatbeleid van een regering tegenwerkt, mag de regering het parlement niet negeren.	70%	74%
Meepraten van oppositiepartijen inperken:	2019	2021
A. De regering mag het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen kunnen inperken, om sneller en daadkrachtiger maatregelen tegen klimaatverandering te kunnen nemen.	43%	41%
B. Zelfs als het langer duurt voordat daadkrachtiger maatregelen tegen klimaatverandering kunnen worden genomen, mag het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen niet worden ingeperkt.	57%	59%

De mate waarin mensen de voorkeur geven aan illiberale opties verschilt tussen de algemeen geformuleerde dilemma's, de dilemma's omtrent de aanpak van het asielbeleid en de dilemma's omtrent de aanpak van het klimaatbeleid. In figuur 4.6 worden de uitkomsten van de 'algemene opties', 'opties aanpak asielbeleid' en 'opties aanpak klimaatbeleid' met elkaar vergeleken. Uit de resultaten wordt duidelijk dat Nederlanders die zich zorgen maken over een mogelijke komst van veel vluchtelingen en een strenger asielbeleid willen, vaker instemmen met illiberale stellingen om een strenger asielbeleid mogelijk te maken, dan dat Nederlanders instemmen met de 'algemene' illiberale

stellingen. Daarentegen blijkt ook dat Nederlanders die zich zorgen maken over de gevolgen van klimaatverandering en daarom een strenger klimaatbeleid willen, iets vaker instemmen met illiberale stellingen om een strenger klimaatbeleid mogelijk te maken, dan dat Nederlanders instemmen met de 'algemene' illiberale stellingen.

- De illiberale optie *Om grote problemen in ons land sneller en daadkrachtiger aan te kunnen pakken mag een regering het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen inperken* krijgt 'algemeen' de steun van 35 procent van de Nederlanders. Aanzienlijk vaker wordt aan deze optie de voorkeur gegeven om een strenger asielbeleid te kunnen realiseren (49 procent); bij 'een daadkrachtiger klimaatbeleid' is dit 41 procent.
- Eén op de vijf Nederlanders (20 procent) kiest -algemeen- voor de illiberale optie dat een regering het parlement (Tweede Kamer) mag negeren als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van beleid. Ten behoeve van 'een strenger asielbeleid' is dit percentage hoger (38 procent); bij 'een daadkrachtiger klimaatbeleid' is dit 26 procent.
- Eén op de vijf Nederlanders (21 procent) kiest -algemeen- voor de illiberale optie dat een regering uitspraken van rechters mag negeren als deze het beleid van de regering hinderen. Bij 'een strenger asielbeleid' is dit percentage hoger (40 procent); bij 'een daadkrachtiger klimaatbeleid' is dit 28 procent.
- De illiberale optie *Regeringen moeten doen wat de meeste Nederlanders willen, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan*, wordt 'algemeen' gekozen door 37 procent van de Nederlanders. Dit percentage ligt aanzienlijk hoger als het er om gaat 'een strenger asielbeleid' te kunnen realiseren (60 procent); bij 'een daadkrachtiger klimaatbeleid' is dit 42 procent.

Figuur 4.6 **Vergelijking resultaten illiberale voorkeur aanpak klimaat- en asielbeleid**

Uit de resultaten in figuur 4.6 kunnen we afleiden dat de mate van instemming met illiberale opties groter is ten aanzien van het realiseren van een streng asielbeleid dan voor het realiseren van een streng klimaatbeleid. Dit roept een nieuwe vraag op: zijn personen die zich zorgen maken over de komst van vluchtelingen overall meer genegen om voor illiberale opties te kiezen dan mensen die zich zorgen maken over klimaatverandering? Om deze vraag te kunnen beantwoorden hebben we bekeken in welke mate mensen die zich zorgen maken over klimaatverandering respectievelijk de komst van vluchtelingen op de algemene dilemma's hebben gekozen voor de illiberale opties. De verschillen worden grafisch getoond in figuren 4.6a t/m 4.6d.

Toelichting op figuren 4.6a t/m 4.6d:

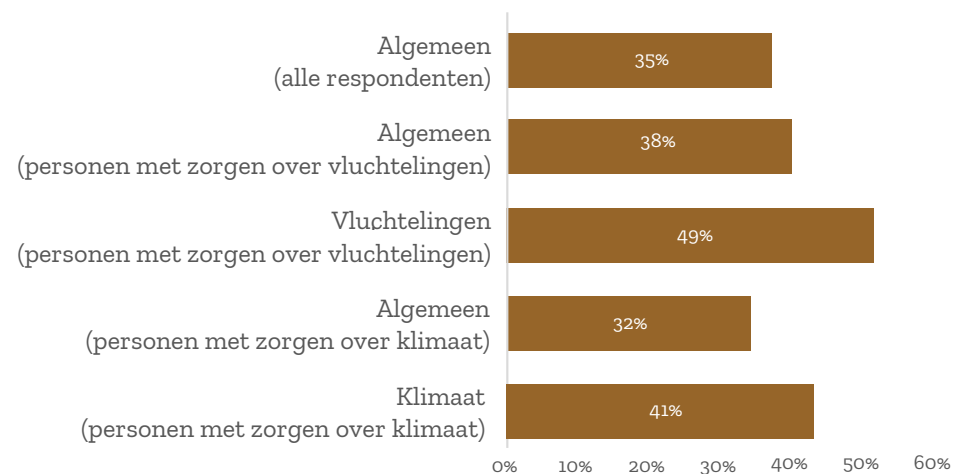
- De eerste staaf 'Algemeen (alle respondenten)' geeft aan hoeveel procent van alle respondenten die aan het onderzoek hebben deelgenomen instemt met de illiberale optie bij het algemeen geformuleerde dilemma.
- De tweede staaf 'Algemeen (personen met zorgen over vluchtelingen)' geeft aan hoeveel procent van de respondenten die zich zorgen maken over de komst van vluchtelingen én een strengere asielbeleid willen, instemt met de illiberale optie bij het algemeen geformuleerde dilemma.
- De derde staaf 'Vluchtelingen (personen met zorgen over vluchtelingen)' geeft aan hoeveel procent van de respondenten die zich zorgen maken over de komst van vluchtelingen én een strengere asielbeleid willen, instemt met de illiberale optie bij het dilemma toegespitst op een strengere asielbeleid.
- De vierde staaf 'Algemeen (personen met zorgen over klimaat)' geeft aan hoeveel procent van de respondenten die zich zorgen maken over klimaatverandering én een strengere klimaatbeleid willen, instemt met de illiberale optie bij het algemeen geformuleerde dilemma.
- De vijfde staaf 'Vluchtelingen (personen met zorgen over vluchtelingen)' geeft aan hoeveel procent van de respondenten die zich zorgen maken over klimaatverandering én een strengere klimaatbeleid willen, instemt met de illiberale optie bij het dilemma toegespitst op een strengere klimaatbeleid.

Uit de resultaten blijkt dat personen die die zich zorgen maken over de komst van vluchtelingen op de algemene stellingen vaker kiezen voor de illiberale opties dan personen die zich zorgen maken over klimaatverandering. Bijvoorbeeld, in figuur 4.6d (dilemma 'regeringen moeten doen wat de meeste Nederlanders willen, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan') kunnen we zien dat de personen met zorgen de komst van vluchtelingen vaker voor de illiberale optie kiezen (43 procent) dan personen met zorgen over klimaatverandering (30 procent). Op de andere drie dilemma's is eveneens sprake van zulke verschillen, echter deze verschillen zijn minder groot.

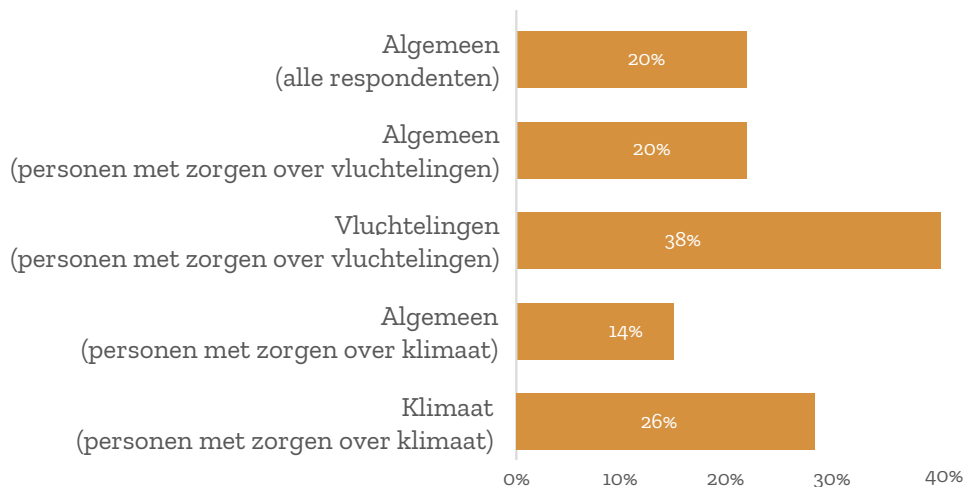
Samengevat kunnen we op grond van figuren 4.6 en 4.6a t/m 4.6d nu de volgende conclusies trekken:

1. Zowel personen met zorgen over de komst van vluchtelingen als personen met zorgen over klimaatverandering kiezen aanzienlijk vaker voor illiberale opties als het gaat om het realiseren van een strengere asielbeleid respectievelijk strengere klimaatbeleid dan bij de algemeen geformuleerde stellingen.
2. De mate van instemming met illiberale opties is groter ten aanzien van het realiseren van een streng asielbeleid dan voor het realiseren van een streng klimaatbeleid, hetgeen (deels) kan worden verklaard uit het feit dat personen die zich zorgen maken over de komst van vluchtelingen sowieso vaker genegen zijn om voor illiberale opties te kiezen. Dit blijkt uit de bevinding dat zij bij algemene stellingen vaker voor illiberale opties kiezen dan personen met zorgen over klimaatverandering.

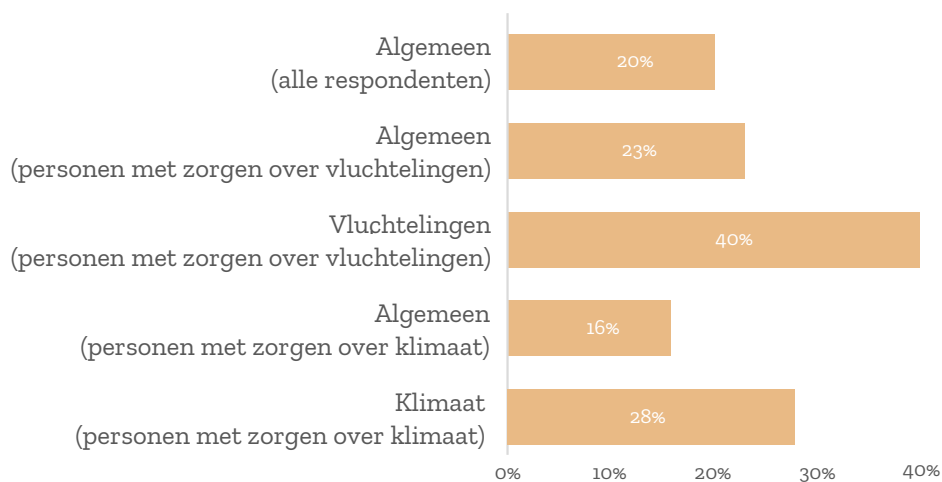
Figuur 4.6A Om grote problemen in ons land sneller een daadkrachtiger aan te kunnen pakken mag een regering het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen inperken

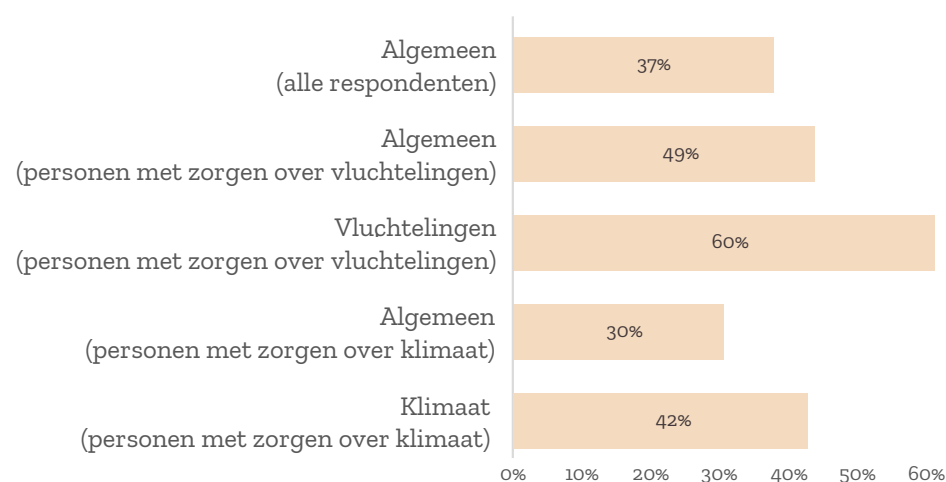
Figuur 4.6B Een regering mag het parlement (Tweede Kamer) negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van beleid

Figuur 4.6C Als uitspraken van rechters het beleid van een regering hinderen, dan vind ik dat de regering deze uitspraken mag negeren

Figuur 4.6D Regeringen moeten doen wat de meeste Nederlanders willen, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan

Wie zijn de Nederlanders die op de vier dilemma's kiezen voor de illiberale opties? We hebben voor zowel de 'strenger asielbeleid' variant als de 'daadkrachtiger klimaatbeleid' variant geanalyseerd wat de achtergrondkenmerken en politieke voorkeuren zijn van deze personen. Voor de vier dilemma's vallen voor de volgende resultaten op.

Regeringen moeten doen wat de meeste Nederlanders willen, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan

- Binnen de populatie Nederlanders die zich zorgen maakt over de komst van vluchtelingen en een daadkrachtiger beleid wenst, zijn lager opgeleiden vaker (66 procent) voorstander van het uitvoeren van de volkswil tot een daadkrachtiger asielbeleid. Bij middelbaar- en hoogopgeleiden is dit 57 procent. Bij andere subgroepen blijken geen duidelijke verschillen. In absolute zin bestaat de groep Nederlanders die voorstander is van het uitvoeren van de volkswil voor 33 procent uit lager opgeleiden en voor 39

procent uit middelbaar opgeleiden. Hoger opgeleiden is de kleinste groep maar maakt toch nog 28 procent uit van de gehele groep voorstanders.

- Onder de Nederlanders die zich zorgen maken over het klimaat en een daadkrachtiger klimaatbeleid wensen, zijn lager opgeleiden (50 procent) en jongeren 18-24 jaar (55 procent) relatief vaker voorstander van het uitvoeren van de volkswil om tot een daadkrachtiger klimaatbeleid te komen ook al zijn er wetten die dat niet toestaan. Bij middelbaar- en hoogopgeleiden is dit 42 resp. 39 procent, en bij leeftijdsgroepen >25 jaar gemiddeld 40 procent. *In absolute zin* bestaat de groep Nederlanders die voorstander is van het uitvoeren van de volkswil voor een daadkrachtiger klimaatbeleid voor 40 procent uit hoogopgeleiden. Dit hoge percentage kunnen we verklaren uit het feit dat hoogopgeleiden vaker dan laagopgeleiden zeggen dat ze zich zorgen maken over het klimaat en een daadkrachtiger klimaatbeleid wensen. Weliswaar is het zo dat *binnen deze groep* de lager opgeleiden vaker kiezen voor het uitvoeren van de volkswil dan hoger opgeleiden (50 versus 39 procent), maar dit weegt dit niet op tegen de *absolute* oververtegenwoordiging van hoogopgeleiden.
- Uitgesplitst naar politieke voorkeur zien we aanzienlijke verschillen. De groep Nederlanders die voorstander is van het uitvoeren van de volkswil voor een daadkrachtiger asielbeleid, ook al zijn er wetten die dat niet toestaan, bestaat voor 39 procent uit stemmers op FvD, PVV, BBB en JA21 en voor 20 procent uit niet-stemmers of mensen die het nog niet weten. Dat betekent dat dus ongeveer 40 procent van de voorstanders van de volkswil voor een strenger asielbeleid, bestaat uit mensen die op de VVD (12 procent), een christelijke partij (9 procent) of op een progressieve partij stemmen (19 procent).

- Binnen de groep Nederlanders die voorstander is van het uitvoeren van de volkswil voor een daadkrachtiger klimaatbeleid blijken kiezers van de progressieve partijen GroenLinks, PvdD, D66, SP en VOLT oververtegenwoordigd (44 procent) te zijn. Toch is ook het aandeel van onder meer VVD-kiezers (11 procent), PVV-kiezers (8 procent) en CU-kiezers (4 procent) niet gering te noemen.

De regering mag het parlement (Tweede Kamer) negeren, als het parlement de regering tegenwerkt in het maken en uitvoeren van beleid

- Uitgesplitst naar achtergrondkenmerken blijkt dat bij 'strenger asielbeleid' wederom laag (32 procent) - en middelbaar opgeleiden (42 procent) oververtegenwoordigd zijn binnen de groep die voorstander is van het zo nodig negeren van het parlement voor een daadkrachtiger asielbeleid; hoogopgeleiden is de kleinste groep (26 procent). Bij de groep die voorstander is van het negeren van het parlement voor een daadkrachtiger klimaatbeleid zien we echter dat hoogopgeleiden wederom de grootste groep is (46 procent). Ook jongeren 18-24 jaar vinden relatief vaak dat ten behoeve van een krachtig klimaatbeleid een regering zo nodig het parlement kan negeren.
- Uitgesplitst naar politieke voorkeur blijkt dat kiezers van PVV (19 procent), VVD (18 procent) en JA21 (7 procent) oververtegenwoordigd zijn binnen de groep Nederlanders die voorstander is van het zo nodig negeren van het parlement voor een daadkrachtiger asielbeleid. Binnen de groep Nederlanders die voorstander is van het negeren van het parlement voor een daadkrachtiger klimaatbeleid zijn kiezers van GroenLinks (12 procent), PvdD (6 procent), D66 (7 procent) SP (5 procent) oververtegenwoordigd, evenals opvallend genoeg ook kiezers van de VVD (18 procent).

Een regering mag uitspraken van rechters negeren als deze het beleid van een regering hinderen en om grote problemen in ons land sneller en daadkrachtiger aan te kunnen pakken, mag een regering het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen kunnen inperken

- In grote lijnen zien we voor de dilemma's over het negeren van uitspraken van rechters en het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen voor een daadkrachtiger asiel- of milieubeleid dezelfde resultaatpatronen als voor de eerdere twee besproken dilemma's.
- Ook uitgesplitst naar politieke voorkeur zien we voor het negeren van uitspraken van rechters en het inperken van het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen, ongeveer dezelfde patronen in de resultaten als voor de eerdere twee besproken dilemma's.

5 Schaal ‘ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken’

5.1. Introductie

In het vorige hoofdstuk hebben we beschreven hoe Nederlanders denken over democratie en over dilemma's met gevolgen voor de democratie die zich kunnen manifesteren binnen het democratisch systeem. Onze bevindingen laten enerzijds zien dat er veel draagvlak is voor parlementaire democratie als meest gewenste bestuursvorm, maar anderzijds ook dat illiberale en antidemocratische bestuursvormen voor een aanzienlijk aantal Nederlanders acceptabel lijken te zijn. De resultaten in paragraaf 4.5 tonen dat bijna één op de vijf Nederlanders een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen altijd of meestal een goede manier vindt om het land te besturen. Als de categorie 'soms een goede manier' wordt meegeteld dat bedraagt dit percentage zelfs 51 procent. Tegelijkertijd vinden veel van deze personen dat óók parlementaire democratie altijd of meestal een goede manier is om het land te besturen. Verdiepende analyses in hoofdstuk 4 over dilemma's binnen de democratie maken duidelijk dat de voorkeuren van Nederlanders voor antidemocratische of illiberale manieren van bestuur niet generiek zijn. Slechts drie procent van respondenten vindt een sterk leider altijd/meestal een goede manier om het land te besturen, en parlementaire democratie meestal niet of nooit. De analyses van de resultaten in paragraaf 4.6 (dilemma's illiberale democratie) en paragraaf 4.7 (stellingen illiberale democratie aanpak klimaatproblemen en komst van vluchtelingen) laten zien dat

veel Nederlanders in algemeen zin voorstander zijn van het parlementair-democratische systeem maar over bepaalde urgente maatschappelijke thema's zo bezorgd zijn, dat ze er geen vertrouwen in hebben dat de democratie deze goed of tijdig kan oplossen. Deze mensen neigen in die gevallen naar sterk leiderschap dat knopen kan doorhakken, ook als daarmee de parlementaire controle, rechtelijke uitspraken, wetgeving en debat buitenspel zouden komen te staan. Dit geldt voor zowel links georiënteerde burgers als -iets vaker- voor rechts georiënteerde burgers.

Om nog beter zicht te krijgen op deze paradoxale uitkomsten, waarin mensen tegelijkertijd zowel democratische als niet-democratische voorkeuren kunnen hebben, hebben we een 'ontvankelijkheidsschaal' ontwikkeld. Deze schaal beoogt te meten: *de mate waarin Nederlanders wel of niet ontvankelijk zijn voor illiberaal en antidemocratisch denken*. In de schaal zijn de vraagstellingen en dilemma's meegenomen uit het onderzoek met 'democratische' versus 'niet-democratische' antwoordopties. Meerwaarde van de schaal is daarnaast dat deze gebruikt kan worden voor vergelijkingen van *de ontwikkeling van de ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken* in de tijd.

In de 'ontvankelijkheidsschaal' zijn de antwoorden op de volgende vraagstellingen en dilemma's meegenomen:

- **Welke zaken vinden Nederlanders belangrijk in een democratie?** De vraagstellingen in dit vragenblok representeren meerdere zaken die deel zijn van een veerkrachtige democratie: onafhankelijkheid en betrouwbaarheid van media; onafhankelijkheid van rechters; regering legt verantwoording af aan kiezers; rekening houden met de diverse ideeën, belangen en rechten van groepen in de samenleving. In paragraaf 5.3 staat de nadere toelichting op welke concrete vraagstellingen zijn voorgelegd.

- Welke bestuursvormen zijn een goede manier om Nederland te besturen? Wat vinden Nederlanders van diverse onderstaande (democratische en illiberale/antidemocratische) mogelijkheden om Nederland te besturen: a) Regering en gekozen parlement nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land; b) De regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land, en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement. Na vier jaar kan de regering wel weggestemd worden als ze het niet goed hebben gedaan. c) Een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen.⁶² In paragraaf 4.5 staat de nadere toelichting op welke concrete vraagstellingen zijn voorgelegd.
- Dilemma's democratie. Dit vragenblok meet diverse aspecten van illiberale democratie. Aan Nederlanders zijn dilemma's voorgelegd over democratie in Nederland aan de hand van tegenovergestelde (democratische en illiberale/antidemocratische) stellingen. Men moest telkens aangeven of men zich het meest kan vinden in keuze A of B. De resultaten geven inzicht in hoeverre Nederlanders eraan de voorkeur geven dat maatschappelijke problemen sneller en daadkrachtiger moeten worden opgelost, ook als daardoor de positie van oppositiepartijen, het parlement, de rechtspraak en wetgeving worden ingeperkt. Zie paragraaf 4.6 voor de nadere toelichting op welke dilemma's zijn voorgelegd.

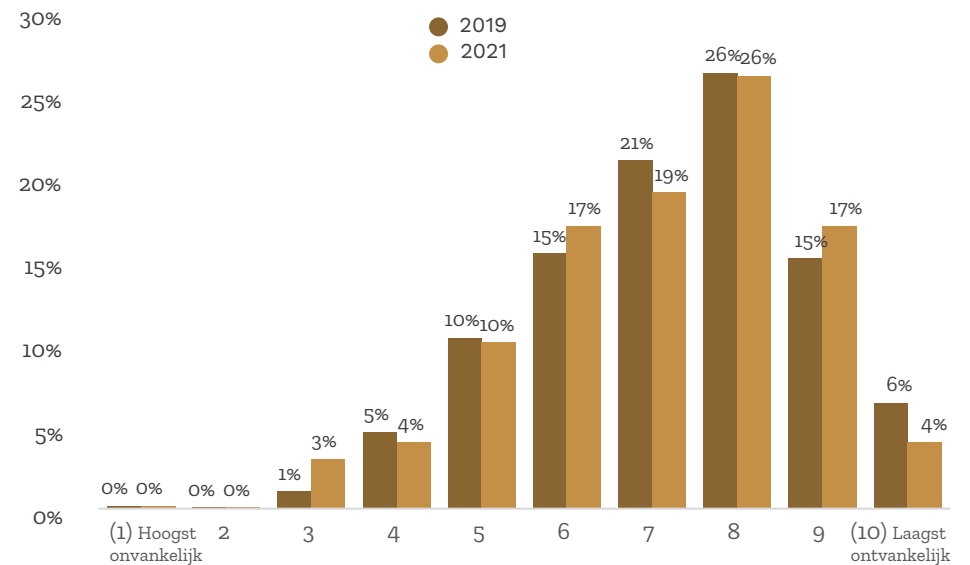
5.2. Resultaten op schaal 'ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken'

We hebben geanalyseerd in hoeverre mensen in de geselecteerde vraagstellingen of dilemma's structureel kiezen voor ofwel 'democratische' antwoordopties, of wel niet-democratische antwoordopties. Deze exercitie heeft geleid

⁶² De optie 'Experts en niet de regering nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land' hebben we niet meegenomen, omdat deze niet goed past binnen de dichotomie 'democratisch-niet-democratisch'.

tot een schaal die loopt van 1 tot 10. Schaalpunt 1 representeert een hoge ontvankelijkheid en schaalpunt 10 een lage ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken. Hoge ontvankelijkheid: respondent kiest bij alle vraagstellingen en dilemma's voor een niet-democratische optie tot 10 (lage ontvankelijkheid: respondent kiest bij alle vraagstellingen en dilemma's voor een democratische optie). De resultaten van de analyses worden weergegeven in figuur 5.1. *Nadrukkelijk vermelden we dat deze schaal geen intervallschaal met kwantitatieve schaalpunten betreft maar een kwalitatieve ordinale schaal.* De betekenis van de schaalpunten lichten we toe in meer detail na figuur 5.1.

Figuur 5.1 *Schaal ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken*

Interpretatie resultaten op ontvankelijkheidsschaal

Hoe de resultaten op de ontvankelijkheidsschaal te interpreteren?

Score 1 of 2: hoog ontvankelijk voor illiberaal en antidemocratisch denken

- Respondenten die 1 of 2 op de schaal scoren hebben structureel hebben bij (bijna) alle vragen de keuze gemaakt voor de illiberale antwoordoptie. De groep is zeer beperkt in omvang, in totaal hebben zes personen (van in totaal 1.616, dat is 0,4 procent) een score 1 of 2 op de ontvankelijkheidsschaal.
- Deze respondenten zeggen bijvoorbeeld dat ze het niet belangrijk vinden dat de regering haar beslissingen uitlegt aan de kiezers, dat de rechten van minderheden worden beschermd, dat er onafhankelijke media en rechters zijn en dat rekening wordt gehouden met de diverse ideeën, belangen en groepen in de samenleving.
- Deze respondenten wensen bovendien een sterk leider die zich niet druk hoeft te maken over parlement en verkiezingen, en wijzen de parlementaire democratie af.
- Ook kiezen deze respondenten (bijna) in alle gevallen voor de illiberale opties als het gaat om dilemma's over democratie in Nederland. Zij hebben de voorkeur dat maatschappelijke problemen snel en daadkrachtig moeten worden opgelost, ook als daardoor de positie van oppositiepartijen, het parlement, de rechtspraak en wetgeving worden ingeperkt.

Score 3 of 4: ontvankelijk voor illiberaal en antidemocratisch denken

- Ongeveer zeven procent van de respondenten scoort een 3 of 4 op de schaal. Deze respondenten geven aan een aantal aspecten van de democratie belangrijk te vinden maar andere aspecten neutraal of niet belangrijk. Men hecht er meestal wel aan dat de regering haar beslissingen uitlegt aan de kiezers, dat media en rechters onafhankelijk zijn en dat regeringspartijen afgestraft worden als ze verkiezingsbeloftes niet nakomen. Ook vindt men in meerderheid dat oppositiepartijen vrij moeten zijn om de regering te bekritisieren. Wat betreft het beschermen van de rechten van minderheden of het rekening houden met de diverse ideeën, belangen en groepen in de samenleving oordelen deze respondenten vaker neutraal.

- Deze groep respondenten zegt een sterk leider die zich niet druk hoeft te maken over parlement en verkiezingen 'soms' of 'meestal' een geschikte bestuursvorm te vinden, tegenover parlementaire democratie 'soms'.
- Bij de democratische dilemma's hebben deze respondenten meestal de voorkeur dat maatschappelijke problemen snel en daadkrachtig moeten worden opgelost, ook als daardoor de positie van oppositiepartijen, het parlement, de rechtspraak en wetgeving worden ingeperkt.

Score 5 of 6: kwetsbaar voor illiberaal en antidemocratisch denken

- Schaalscores 5 of 6 gelden voor ongeveer een kwart van de respondenten. Deze respondenten hechten over het algemeen veel belang aan de zaken die een veerkrachtige democratie representeren. Een minderheid binnen deze groep geeft aan dat ze beperkt of geen belang hechten aan rechten en het beschermen van minderheden of het rekening houden met de diverse ideeën, belangen en groepen in de samenleving.
- Deze respondenten zijn verdeeld in hun voorkeur voor parlementaire democratie. Ongeveer de helft van hen vindt parlementaire democratie 'soms' een geschikte manier om het land te besturen, een kwart 'meestal een goede manier' en eveneens een kwart 'meestal geen goede manier'. Vrijwel dezelfde percentages gelden voor een sterk leider als geschikte bestuursvorm.
- Bij de democratische dilemma's kiest de meerderheid van deze respondenten voor de illiberale opties: 'Om grote problemen in ons land sneller en daadkrachtiger aan te pakken, mag de regering het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen inperken.' en 'Regeringen moeten doen wat de meeste mensen willen, ook als er wetten zijn die dat niet toestaan'. Bij de andere twee voorgelegde dilemma's (negeren van het parlement en negeren van de uitspraken van rechters) is de verdeling tussen democratische en illiberale antwoordopties ongeveer fifty-fifty.

Score 7 of 8: weerbaar tegen illiberaal en antidemocratisch denken

- Bijna de helft van de respondenten heeft schaalscore 7 of 8. Deze respondenten hechten veel tot zeer veel belang aan de zaken die een veerkrachtige democratie representeren.
- De ruime meerderheid van de personen met schaalscore 7 of 8 vindt dat parlementaire democratie 'soms' of 'meestal' een geschikte manier is om het land te besturen. Maar de helft van hen vindt ook een sterk leider die zich niet druk hoeft te maken over parlement en verkiezingen 'soms' een geschikte bestuursvorm.
- Bij de democratische dilemma's kiezen de meesten van deze respondenten voor de democratische opties, behalve bij het dilemma 'Regeringen moeten doen wat de meeste mensen willen, ook als er wetten zijn die dat niet toestaan' versus 'Regeringen moeten zich aan de wet houden'. Bij dit dilemma is sprake van een fifty-fifty verdeling tussen de democratische en illiberale antwoordoptie.

Score 9 of 10: zeer weerbaar tegen illiberaal en antidemocratisch denken

- Schaalscores 9 of 10 wordt behaald door een op de vijf respondenten (schaalscore 2: 17 procent, en schaalscore 1: 4 procent). Deze respondenten hechten (veel) belang aan alle zaken die een veerkrachtige democratie representeren.
- Respondenten met schaalscores 1 en 2 vinden in grote meerderheid parlementaire democratie 'meestal' of 'altijd' een geschikte manier om het land te besturen. Daarentegen vinden deze personen dat een sterk leider 'meestal niet' of 'nooit' een geschikte bestuursvorm is.
- Bij de democratische dilemma's kiezen deze respondenten vrijwel in alle gevallen voor de liberale opties.

Vershil tussen 2019 en 2021

Figuur 5.1 laat zien dat de verdeling over de schaalpunten van de ontvankelijkheidsschaal in 2019 sterk overeenkomt met 2021. Als we preciezer naar de

figuur kijken dan constateren we desalniettemin enkele kleine verschuivingen van een lagere naar een hogere ontvankelijkheid voor illiberaal denken.:

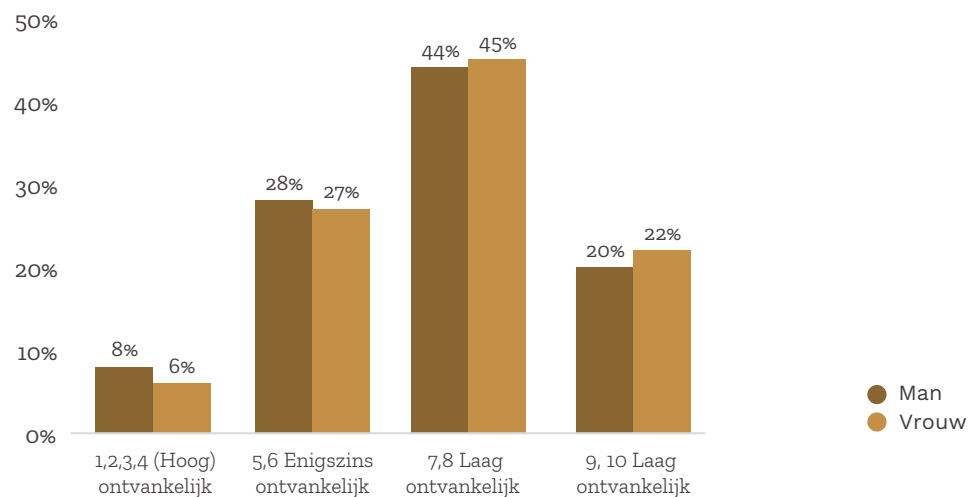
- Afname van 6 naar 4 procent op schaalpunt 10 tegenover een toename van 15 naar 17 procent op schaalpunt 9.
- Afname van 21 naar 19 procent op schaalpunt 7 tegenover een toename van 15 naar 17 procent op schaalpunt 6.
- Afname van 5 naar 4 procent op schaalpunt 4 tegenover een toename van 1 naar 3 procent op schaalpunt 3.

Andere meeteenheden die een indicatie geven voor een verschuiving op de ontvankelijkheidsschaal zijn het gemiddelde en de mediaan. De stijgingen op deze indicatoren zijn echter niet significant.

5.3. Ontvankelijkheid uitgesplitst naar sekse, leeftijd en opleiding

Als we de ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken uitsplitsten naar sekse, dan zien we dat mannen gemiddeld iets vaker (hoog) *ontvankelijk zijn* voor illiberaal en antidemocratisch denken dan vrouwen (8 versus 6 procent). Vrouwen zijn daarentegen iets vaker laag ontvankelijk (scores 9,10) voor illiberaal en antidemocratisch denken dan mannen (22 versus 20 procent). Zie figuur 5.2.

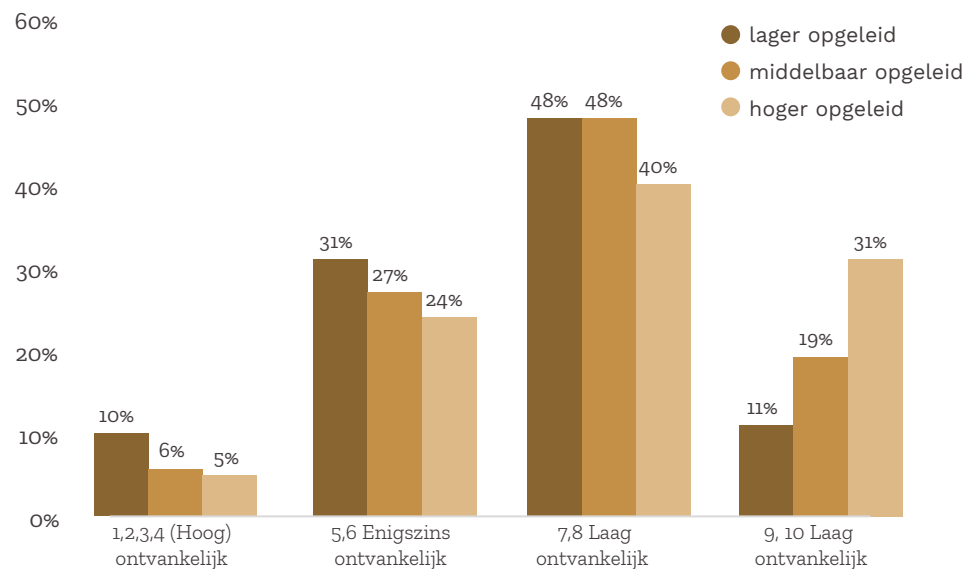
Figuur 5.2 *Ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken, naar sekse*

Uitsplitsing naar opleidingsniveau

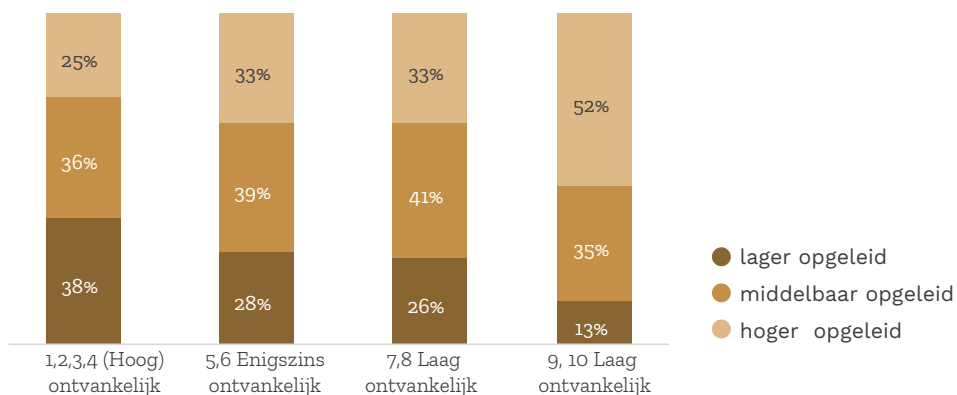
Als we de ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken uitsplitsten naar opleidingsniveau, dan blijkt dat Nederlanders met alle opleidingsniveaus in meerderheid '(laag) ontvankelijk' scoren op de ontvankelijkheidsschaal. Wel valt op dat mensen met een hoog opleidingsniveau (HBO, universiteit) vaker *zeer laag ontvankelijk* zijn (scores 9 of 10: 31 procent), tegenover 19 procent van middelbaar opgeleiden en 11 procent van de laagopgeleiden. Daarentegen zijn mensen met een lager opleidingsniveau relatief vaker hoog of enigszins ontvankelijk voor illiberaal en antidemocratisch denken (41 procent van laagopgeleiden, versus 33 procent van middelbaar opgeleiden en 29 procent van hoogopgeleiden (zie figuur 5.3).

Figuur 5.3 *Ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken, naar opleiding (1)*

Een andere manier om te kijken naar het verband tussen opleidingsniveau en ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken, is vast te stellen welk percentage van de laag- en hoog-ontvankelijke personen een laag, middelbaar of hoog opleidingsniveau hebben. De resultaten staan in figuur 5.4. In grote lijnen is hier hetzelfde beeld als in figuur 5.3; als we echter goed kijken dan zien we enkele opvallende verschillen. Zo valt op dat van het totaal aantal respondenten dat hoog scoort op ontvankelijkheid 25 procent een hogere opleiding heeft en 36 procent een middelbare opleiding, tegenover 38 procent een lagere opleiding. Dus hoewel laagopgeleiden relatief vaker een hoge ontvankelijkheid hebben voor illiberaal en antidemocratisch denken, blijkt uit deze absolute cijfers dat zij niet meer dan (ruim) een derde uitmaken van de totale groep met hoge ontvankelijkheid. Dit komt omdat de aantallen personen naar opleidingsniveaus variëren. Er zijn in Nederland meer mensen met een middelbaar (39%) of hoog (38%) dan laag opleidingsniveau (23 procent).

Figuur 5.4 Ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken, naar opleiding (2)

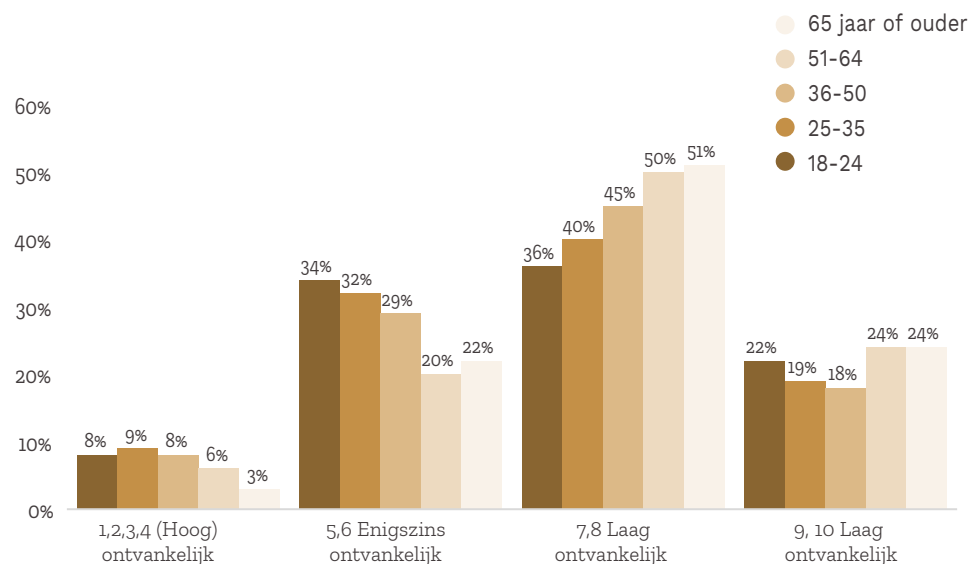
Uitsplitsing naar leeftijd

Uitgesplitst naar leeftijdsgroep (figuur 5.5), zien we dat de meerderheid binnen alle leeftijdsgroepen een lage ontvankelijkheid scoort op de ontvankelijkheidschaal. Wel blijkt dat jongere leeftijdsgroepen (18-35 jaar) gemiddeld vaker *hoog of enigszins ontvankelijk* zijn voor illiberaal en antidemocratisch denken dan oudere leeftijdsgroepen 51 jaar en ouder (42% versus 26%) en minder vaak (laag) ontvankelijk (58% versus 74%).

Uitsplitsing naar leeftijd: verschil 2019 en 2021

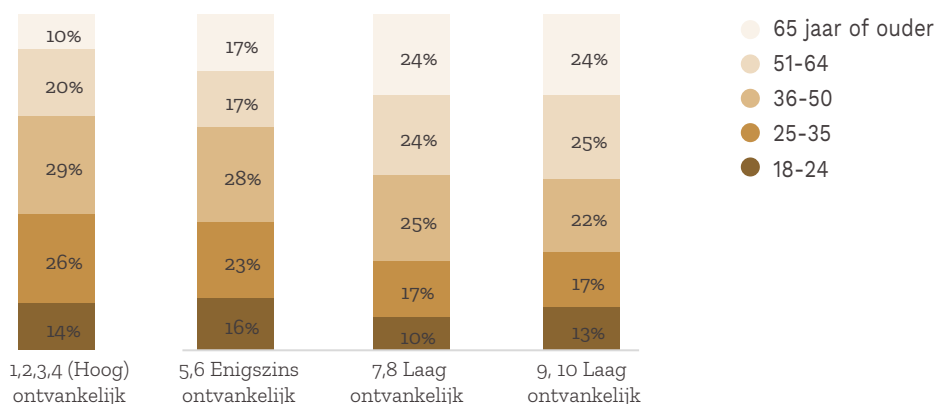
Bij uitsplitsing naar leeftijd valt op dat 18-24 jarigen in 2021 gemiddeld een hogere ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken hebben dan in 2019. Deze stijging zit hem in de categorie "enigszins ontvankelijk", namelijk een stijging van 23 naar 34 procent (dit gaat ten koste van de score op de categorie "laag ontvankelijk"). In de categorie "(hoog) ontvankelijk is geen sprake van een toename. Voor de andere leeftijdsgroepen blijken geen significante stijgingen (of dalingen) ten opzichte van twee jaar geleden.

Figuur 5.5 Ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken naar leeftijd (1)

Als we inzoomen op de leeftijdsverdeling van de respondenten die (hoog) ontvankelijk zijn voor illiberaal en antidemocratisch denken, dan valt op jongeren en jongvolwassenen weliswaar een aanzienlijk deel uitmaken van deze groep; maar ook dat ongeveer drie op de vijf van deze personen 36 jaar of ouder is (zie figuur 5.6).

Figuur 5.6 Ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken naar leeftijd (2)

Resumé

De resultaten van de uitsplitsingen naar sekse, opleiding en leeftijd maken inzichtelijk dat relatief meer ontvankelijk zijn voor illiberaal en antidemocratisch gedachtegoed: mannen, laag opgeleiden en jongeren. Echter als we naar de absolute aantallen kijken, dan wordt duidelijk dat onder de groepen die ontvankelijk zijn voor illiberaal en antidemocratisch gedachtegoed aanzienlijke aantallen vrouwen, middelbaar- en hoger opgeleiden en mensen van middelbare of oudere leeftijd zitten. Dit betekent dat bij strategieën om de ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken te vergroten deze groepen niet uit het oog mogen worden verloren.

5.4. Ontvankelijkheid uitgesplitst naar politieke voorkeur

De relatie tussen politieke voorkeur en ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken wordt weergegeven in tabel 5.1.

Tabel 5.1 Ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken, naar politieke voorkeur (1) ⁶³

Op welke partij zou u stemmen als er nu Tweede Kamer verkiezingen zouden worden gehouden?

	(Hoog) ontvankelijk	Enigszins ontvankelijk	Laag (7,8) ontvankelijk	Laag (9,10) ontvankelijk
GroenLinks	2%	22%	27%	49%
VOLT	2%	10%	41%	46%
SP	1%	19%	51%	29%
Partij voor de Dieren	5%	18%	49%	29%
ChristenUnie	5%	24%	43%	28%
PvdA	5%	31%	38%	26%
D66	6%	27%	43%	24%
Weet ik niet/wil ik niet zeggen	5%	27%	50%	18%
JA21	14%	22%	47%	17%
CDA	10%	31%	42%	17%
BoerBurgerBeweging	4%	29%	50%	17%
Anders	0%	3%	81%	16%
PVV	9%	32%	47%	13%
VVD	12%	37%	38%	12%
Forum voor Democratie	10%	25%	53%	12%
Niet stemmen	10%	24%	57%	9%

Uit de resultaten wordt duidelijk dat voor *alle partijvoorkeuren* geldt dat kiezers in meerderheid 'laag ontvankelijk voor' illiberaal en antidemocratisch denken scoren op de ontvankelijkheidsschaal. Dit varieert van 50-65 procent voor

⁶³ In verband met afrondingsverschillen tellen percentages in enkele gevallen op tot < 100 procent.

de kiezers op PVV, FvD, JA21, CDA en VVD, tot 75-87 procent van de kiezers op VOLT, GroenLinks, PvdD en SP. Een nadere blik leert daarbij dat zeer laag ontvankelijk voor illiberaal en antidemocratisch denken (schaalscores 9,10) relatief het vaakst gescoord wordt door kiezers van GroenLinks en VOLT, en relatief het minst vaak door PVV, FvD en VVD kiezers (en niet-stemmers). Van de GroenLinks en VOLT kiezers scoort 46 tot 49 procent 'zeer laag ontvankelijk' op de ontvankelijkheidsschaal, tegenover 9-13 procent van de niet-stemmers én kiezers op PVV, FvD en VVD.

Als we inzoomen op de categorie 'enigszins ontvankelijk voor illiberaal en antidemocratisch denken (schaalpunten 5,6)', dan zien we dat tussen 10 en 37 procent van de kiezers deze schaalscores heeft. Bovengemiddeld vaak (> 30 procent) zijn dit kiezers op de VVD, PVV, CDA en PvdA. Tussen 1 en 14 procent van de kiezers scoort hoog op ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken (schaalscores 7-10). Voor de meeste partijen geldt dat kiezers tussen 1-6 procent hoog scoren op hoge ontvankelijkheid; voor JA21, FvD, PVV en CDA en VVD kiezers (en niet-stemmers) is dit echter tussen 9-14 procent.

Mensen die niet weten op welke partij ze zouden stemmen, zitten veelal tussen de andere kiezersgroepen in als het gaat om hun scores op de ontvankelijkheidsschaal. Zij scoren gemiddeld niet opvallend hoog op de schaal maar ook niet opvallend laag.

Vergelijking tussen 2019 en 2021

In vergelijking met twee jaar geleden valt op dat bij kiezers op de VVD, CDA en D66 het percentage is toegenomen dat enigszins tot hoog ontvankelijk is voor illiberaal en antidemocratisch denken:

- VVD-kiezers toename van 42 naar 49 procent;
- CDA-kiezers toename van 30 naar 41 procent;
- D66-kiezers toename van 26 naar 33 procent.

Bij kiezers van enkele andere partijen is dit percentage juist gedaald:

- PVV-kiezers afname van 47 naar 41 procent;
- FvD-kiezers afname van 40 naar 35 procent.

Op lage ontvankelijkheid zien we juist het omgekeerde patroon, waarin bij kiezers op de VVD, CDA en D66 het percentage is afgenomen dat weinig ontvankelijk is voor illiberaal en antidemocratisch denken. Deze verschuivingen zijn voornamelijk te verklaren vanuit de scores op de democratische dilemma's, waarin in het afgelopen jaar kiezers van regeringspartijen vaker zijn gaan kiezen voor illiberale opties (zoals een regering mag het meepraten van oppositiepartijen beperken om daadkrachtiger beleid te kunnen voeren) en kiezers van oppositiepartijen PVV en FvD juist vaker zijn gaan kiezen voor democratische opties (zoals een regering mag het meepraten van oppositiepartijen niet beperken om daadkrachtiger beleid te kunnen voeren).

Wat is de politieke voorkeur van mensen die hoog- of laag ontvankelijk zijn?

Ook nu kijken we weer op een tweede manier naar het verband tussen politieke voorkeur en de ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken. Voor mensen die laag of hoog scoren op de ontvankelijkheidsschaal stellen we vast wat hun politieke voorkeur is. De resultaten staan in tabel 5.2. Het blijkt dat kiezers van VVD, FvD, PVV, JA21 en CDA (en niet-stemmers) relatief zijn oververtegenwoordigd onder de Nederlanders die (zeer) ontvankelijk zijn voor illiberaal en antidemocratisch denken. In het bijzonder VVD-kiezers en PVV-kiezers zijn sterk vertegenwoordigd onder de Nederlanders die hoog scoren op ontvankelijkheid (27 respectievelijk 14 procent) of op 'enigszins ontvankelijk' (21 respectievelijk 13 procent). Voor de centrum- en linkse partijen GroenLinks, PvdA, SP, PvdD, VOLT en CU zien we het omgekeerde patroon, kiezers op deze partijen zijn relatief oververtegenwoordigd onder de personen die laag ontvankelijk zijn voor illiberaal en antidemocratisch denken. Opmerkelijk genoeg zien we dit patroon (in tegenstelling tot twee jaar geleden) niet bij kiezers van D66.

Tabel 5.2 Ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken, naar politieke voorkeur (2) ⁶⁴

Op welke partij zou u stemmen als er nu Tweede Kamer verkiezingen zouden worden gehouden?

	(Hoog) ontvankelijk	Enigszins ontvankelijk	Laag (7,8) ontvankelijk	Laag (9,10) ontvankelijk	Aandeel in populatie
GroenLinks	2%	4%	3%	12%	15%
Weet ik niet/wil ik niet zeggen	11%	14%	16%	12%	6%
VVD	27%	21%	13%	9%	11%
PvdA	5%	8%	6%	8%	7%
SP	1%	4%	7%	8%	5%
D66	6%	6%	6%	7%	5%
Partij voor de Dieren	4%	3%	6%	7%	5%
PVV	14%	13%	12%	7%	6%
VOLT	1%	1%	2%	6%	3%
ChristenUnie	3%	3%	4%	5%	4%
CDA	8%	6%	5%	4%	2%
BoerBurgerBeweging	2%	3%	3%	2%	3%
JA21	5%	2%	2%	2%	1%
Niet stemmen	7%	4%	5%	2%	2%
Forum voor Democratie	2%	2%	4%	2%	4%
Anders	0%	0%	4%	2%	14%

Analyse

Kiezers van alle partijen scoren in meerderheid een lage tot beperkte ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken. Als we de resultaten preciezer beschouwen, dan zien we vooral verschillen naar politieke voorkeur binnen de categorie 'zeer weerbaar': kiezers van GroenLinks en VOLT zijn drie tot vier keer zo vaak 'zeer weerbaar' tegen illiberaal en antidemocratisch

64 In verband met afrondingsverschillen tellen percentages in enkele gevallen op tot <> 100 procent.

denken als kiezers van PVV, FvD en VVD (en niet-stemmers). De kiezers van deze laatste partijen hebben vaker een voorkeur voor snelle en krachtige besluitvorming, ook als daarvoor democratische checks & balances (tijdelijk) opzij gezet moeten worden, maar hechten wel degelijk ook aan algemene democratische principes.⁶⁵ Als we inzoomen op specifiek de personen die ontvankelijk of kwetsbaar zijn voor illiberaal en antidemocratisch denken dan zien we dat dit bovengemiddeld vaak kiezers van VVD, FvD, PVV, JA21 en CDA zijn. Dat is enerzijds overeenkomstig de notie uit de literatuur dat vooral kiezers van rechts-populistische partijen worden geassocieerd met illiberaal en antidemocratisch denken.⁶⁶ Anderzijds duidt de aanwezigheid van CDA en VVD in dit rijtje erop dat ook deelname aan de regering ertoe kan bijdragen dat kiezers vaker vinden dat beleid daadkrachtig moet worden doorgezet. Interessante bevinding is dat ten opzichte van twee jaar geleden de kiezers van specifieke partijen zijn gaan schuiven, hetzij in de richting van meer ontvankelijkheid voor illiberale en antidemocratische opties (D66, VVD en CDA), hetzij in de richting van minder ontvankelijkheid voor illiberale en antidemocratische opties (PVV, FvD). Het feit dat de eerste drie partijen deelnemen in de regering lijkt de notie verder te ondersteunen dat regeermacht kiezers meer ontvankelijk maakt voor illiberale of antidemocratische regeerstijlen, mogelijk versterkt door de Coronacrisis waarin regering en parlement scherp tegenover elkaar zijn komen te staan. Dit kan mogelijk ook de reden zijn waarom kiezers van PVV en FvD vaker kiezen voor parlementair democratische opties (zoals ook al eerder in het rapport is opgemerkt). Het feit dat deze partijen scherp oppositie voeren tegen het kabinet kan voor kiezers een overweging zijn om juist dan bij democratische dilemma's te kiezen voor democratische opties zoals *"zelfs als het langer duurt voordat daadkrachtige maatregelen kunnen worden genomen, mag het meepraten en meebeslissen van oppositiepartijen niet worden ingeperkt"*.

65 Zie ook paragraaf 4.6.

66 Zie hoofdstuk 2 voor een toelichting op het begrip 'rechts-populistisch'.

Een tweede conclusie is dat onze onderzoeksresultaten de notie nuanceren dat de groep kiezers met een hoge ontvankelijkheid voor illiberaal en antidemocratisch denken vooral zou bestaan uit kiezers van rechts-populistische partijen.

1) Hoewel kiezers op FvD, PVV en JA21 relatief zijn oververtegenwoordigd binnen deze groep, is echter de meerderheid van deze kiezers laag tot beperkt ontvankelijk; en 2) de groep personen die aanzienlijk of hoog ontvankelijk is voor illiberaal en antidemocratisch denken bestaat in meerderheid uit kiezers van mainstream politieke partijen, van VVD en CDA tot aan PvdA, D66 en GroenLinks.

6 Actuele vragen

6.1. Introductie

De gegevens voor de nulmeting van het democratisch bewustzijn van Nederlanders zijn verzameld vlak voordat de coronacrisis uitbrak. De impact van die crisis heeft mogelijk gevolgen voor de democratisch gezindheid van burgers. De aanpak van pandemie creëert namelijk precies die condities waaronder democratie en rechtsstaat kunnen gaan knellen en pijn doen, te weten de inperking van vrijheden om de crisis effectiever te kunnen bestrijden en de inzet op daadkrachtige besluitvorming ten koste van het streven naar een zo breed mogelijk draagvlak. Ook heeft het bezorgdheid en boosheid over de samenleving uitgestort en geleid tot heftige discussies over individuele vrijheid versus inperkingen hiervan door de staat (avondklok, vaccinatiedrang- en bewijs, et cetera). Ook de zogeheten 'Toeslagenaffaire' heeft het vertrouwen van burgers in overheid en politiek (nog verder) onder druk gezet en felle discussies in gang gezet over rechtsbescherming, het scheiden der machten, macht en tegenmacht. Het is kortom interessant én belangrijk om te volgen hoe de waardering voor de democratische rechtsstaat zich ontwikkelt evenals de ontvankelijkheid voor illiberale en autocratische opvattingen. Om deze reden hebben wij een blok met actuele vragen aan de survey toegevoegd.

6.2. Vraagstellingen

Vertrouwen in de daadkracht van regering om grote problemen aan te pakken

Aan respondenten is allereerst een algemene vraag voorgelegd: "Is uw vertrouwen in de daadkracht van regering om grote problemen in ons land aan te pakken in het afgelopen jaar in het algemeen toegenomen of afgenomen?" Bijna drie

op de vier personen (71 procent) geven aan dat ze in het afgelopen jaar sterk (33 procent) of enigszins (37 procent) minder vertrouwen hebben gekregen in de daadkracht van de regering om grote problemen in ons land aan te pakken hebben gekregen, tegenover 5 procent die stelt meer vertrouwen te hebben gekregen. Bij 25 procent is het vertrouwen ongewijzigd (zie tabel 6.1). In de volgende alinea's (na figuur 6.1) zullen we nader duiden in hoeverre deze bevindingen samenhangen met de aanpak van de coronacrisis én andere maatschappelijke kwesties.

Tabel 6.1: **Is uw vertrouwen in de daadkracht van regering om grote problemen in ons land aan te pakken in het afgelopen jaar in het algemeen toegenomen of afgenomen?**

Sterk afgenomen	33%
Enigszins afgenomen	37%
Gelijk gebleven	25%
Enigszins toegenomen	4%
Sterk toegenomen	1%
N = 1.620	100%

Als we uitsplitsen naar achtergrondkenmerken dan zien we betrekkelijk weinig verschillen tussen subgroepen in de mate waarin het vertrouwen is afgenomen in de daadkracht van regering om grote problemen in ons land aan te pakken in het afgelopen jaar in het algemeen toegenomen of afgenomen. Iets bovengemiddeld scoren ouderen van 51 jaar en ouder (afgenomen vertrouwen: 77 procent). Uitsplitst naar politieke voorkeur blijken grotere verschillen. Bij kiezers op alle politieke partijen is het vertrouwen fors afgenomen. Het minst is het vertrouwen afgenomen bij kiezers van de regeringspartijen partijen

CDA, VVD en D66 (55 – 62 procent afname). De grootste afname van het vertrouwen zien we bij kiezers van FvD, SP, PVV, JA21, BBB en PvdD (80-94 procent afname). Zie tabel 6.2.

Tabel 6.2: *Is uw vertrouwen in de daadkracht van regering om grote problemen in ons land aan te pakken in het afgelopen jaar in het algemeen toegenomen of afgenomen? Bij een boven- respectievelijk ondergemiddelde afname zijn cellen geel resp. blauw gemarkeerd.*

		Afgenomen	Gelijk	Toegenomen
Opleidingsniveau	Laag	69%	26%	5%
	Middelbaar	70%	25%	5%
	Hoog	72%	25%	3%
Leeftijdscategorie	18-24	65%	33%	3%
	25-35	65%	28%	7%
	36-50	66%	29%	5%
	51-64	74%	21%	6%
	65 jaar of ouder	80%	19%	1%
Sekse	Man	69%	25%	5%
	Vrouw	71%	25%	3%
Religie	Christelijk	69%	27%	4%
	Moslim	61%	34%	5%
	Nee	69%	24%	7%
Stedelijkheid woonplaats	Stad (meer dan 100.000 inwoners)	72%	23%	5%
	Stad (20.000 tot 100.000 inwoners)	69%	28%	3%
	Stad of dorp (5.000 tot 20.000 inwoners)	70%	25%	5%
	Dorp (minder dan 5.000 inwoners)	69%	26%	5%

		Afgenomen	Gelijk	Toegenomen
Partijvoorkeur ⁶⁷	VVD	56%	35%	9%
	D66	62%	37%	1%
	PVV	81%	16%	3%
	PvdA	65%	30%	5%
	CDA	55%	42%	3%
	GroenLinks	67%	26%	7%
	Partij voor de Dieren	79%	17%	4%
	SP	80%	17%	3%
	Forum voor Democratie	83%	15%	2%
	ChristenUnie	65%	28%	7%
	JA21	94%	6%	0%
	BoerBurgerBeweging	71%	27%	2%
	Anders	87%	13%	0%
	Niet stemmen	71%	28%	1%
	Weet ik niet/ wil ik niet zeggen	68%	27%	5%
VOLT	79%	14%	7%	

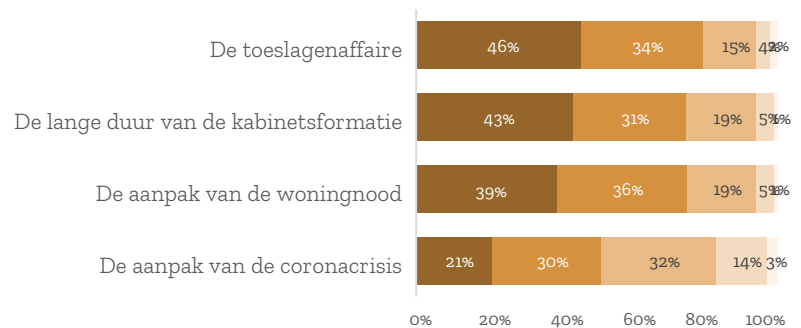
Kwesties waardoor meer of minder vertrouwen is ontstaan in de daadkracht van de regering

Vervolgens hebben we uitgevraagd als gevolg van welke actuele kwesties Nederlanders meer of minder vertrouwen hebben gekregen in de daadkracht van de regering om grote problemen in ons land aan te pakken. Uit de resultaten blijkt dat zowel de toeslagenaffaire, de lange duur van de kabinetsformatie als de aanpak van de woningnood volgens Nederlanders in ongeveer gelijke mate het vertrouwen in de daadkracht hebben ondermijnd. Bij de aanpak

⁶⁷ In verband met afrondingsverschillen tellen percentages in enkele gevallen op tot < 100 procent.

van de coronacrisis zijn de meningen echter meer verdeeld. Een substantiële groep (17 procent) zegt juist méér vertrouwen te hebben in de daadkracht van de regering; voor 32 procent maakt het geen verschil (zie figuur 6.1).⁶⁸

Figuur 6.1: **Kwesties waardoor meer of minder vertrouwen is ontstaan in de daadkracht van de regering**

● Veel minder vertrouwen ● Minder vertrouwen ● Meer vertrouwen ● Veel meer vertrouwen ● Geen verschil

Als we de vier kwesties uitsplitsen naar achtergrondkenmerken en politieke voorkeur dan zien we het volgende beeld.

Aanpak coronacrisis (zie tabel B6.1 in de bijlage)

- Bovengemiddeld vaak zeggen de volgende groepen dat hun vertrouwen in de daadkracht van de regering is afgenomen door de aanpak van de coronacrisis:
 - Jongeren 18-24 jaar
 - Kiezers FvD, JA21, PvdD, PVV

- Minder dan gemiddeld zeggen de volgende groepen dat hun vertrouwen in de daadkracht van de regering is afgenomen door de aanpak van de coronacrisis:
 - Kiezers van regeringspartijen D66, ChristenUnie, CDA en VVD.
 - Bij VVD-kiezers is het vertrouwen in de daadkracht van de regering door de aanpak van de coronacrisis netto juist gestegen (39 procent meer vertrouwen, 26 procent minder vertrouwen).

Toeslagenaffaire (zie tabel B6.2 in de bijlage)

- Bovengemiddeld vaak zeggen de volgende groepen dat hun vertrouwen in de daadkracht van de regering is afgenomen door de toeslagenaffaire:
 - Ouderen 65 jaar en ouder
 - Kiezers VOLT, FvD, SP, PvdD, BBB.
- Minder dan gemiddeld zeggen de volgende groepen dat hun vertrouwen in de daadkracht van de regering is afgenomen door de toeslagenaffaire:
 - Kiezers van VVD.

Aanpak woningnood (zie tabel B6.3 in de bijlage)

- Bovengemiddeld vaak zeggen de volgende groepen dat hun vertrouwen in de daadkracht van de regering is afgenomen door de aanpak van de woningnood:
 - Kiezers Boer Burgerbeweging, SP, VOLT, FvD, JA21.
- Minder dan gemiddeld zeggen de volgende groepen dat hun vertrouwen in de daadkracht van de regering is afgenomen door de aanpak van de woningnood:
 - Kiezers van VVD.

Lange duur van de kabinetsformatie (zie tabel B6.4 in de bijlage)

- Bovengemiddeld vaak zeggen de volgende groepen dat hun vertrouwen in de daadkracht van de regering is afgenomen door de lange duur van de kabinetsformatie:
 - Kiezers Boer Burgerbeweging, VOLT, SP, Partij voor de Dieren, FvD.

68 Noot: het veldwerk van het surveyonderzoek is uitgevoerd in een periode (oktober tot begin november 2021) waarin sprake was van een relatief beperkt aantal coronabesmettingen en relatief beperkte restricties.

- Minder dan gemiddeld zeggen de volgende groepen dat hun vertrouwen in de daadkracht van de regering is afgenomen door de lange duur van de kabinetsformatie:
 - Kiezers van VVD.

Wenselijkheid daadkracht bij aanpak van grote problemen versus individuele vrijheden

Aan Nederlanders is de vraag voorgelegd of men:

- door de coronacrisis en de bijkomende maatregelen sterker van mening is geworden dat de overheid daadkrachtig moet kunnen ingrijpen om grote problemen aan te pakken, ook als dat ten koste gaat van individuele vrijheden;
- óf dat men door de coronacrisis en de bijkomende maatregelen sterker van mening is geworden dat de overheid individuele vrijheden beter moet beschermen, ook als dat ten koste gaat van de daadkracht om grote problemen aan te pakken.

In de resultaten zien we een tweeledig beeld. Een aanzienlijke groep Nederlanders (46 procent) is sterker van mening geworden dat de overheid daadkrachtig moet kunnen ingrijpen; echter een substantiële minderheid van 25 procent geeft juist het tegenovergestelde aan: men is sterker van mening geworden dat de overheid individuele vrijheden beter moet beschermen (zie figuur 6.3).

Indien we een uitsplitsing maken naar achtergrondkenmerken en politieke voorkeur dan blijkt het volgende:

- Bovengemiddeld vaak zeggen de volgende groepen dat door de coronacrisis en de bijkomende maatregelen zij sterker van mening zijn geworden dat de overheid daadkrachtig moet kunnen ingrijpen om grote problemen aan te pakken, ook als dat ten koste gaat van individuele vrijheden:
 - Ouderen 65+
 - Kiezers ChristenUnie, CDA, VVD, VOLT, D66.
- Bovengemiddeld vaak zeggen de volgende groepen dat door de coronacrisis en de bijkomende maatregelen zij sterker van mening zijn geworden dat men door de coronacrisis en de bijkomende maatregelen sterker van mening is geworden dat de overheid individuele vrijheden beter moet beschermen, ook als dat ten koste gaat van de daadkracht om grote problemen aan te pakken:
 - Kiezers FvD en in mindere mate kiezers van JA21 en PVV.

Tabel 6.3: **Stellingen daadkracht ingrijpen overheid bij coronacrisis**

Kiest u de bij de onderstaande stellingen de antwoordoptie waarin u zich het meeste kunt vinden:

A. Door de coronacrisis en de bijkomende maatregelen ben ik sterker van mening geworden dat de overheid daadkrachtig moet kunnen ingrijpen om grote problemen aan te pakken, ook als dat ten koste gaat van individuele vrijheden.	46%
B. Door de coronacrisis en de bijkomende maatregelen ben ik sterker van mening geworden dat de overheid individuele vrijheden beter moet beschermen, ook als dat ten koste gaat van de daadkracht om grote problemen aan te pakken.	25%
C. Ik kan me in beide stellingen niet vinden.	29%

Tabel 6.4 Stellingen daadkracht ingrijpen overheid bij coronacrisis. Bovengemiddeld hoge percentages op stellingen A en B zijn geel gemarkeerd. Bovengemiddeld lage percentages op stellingen A en B zijn blauw gemarkeerd.⁶⁹

		A	B	C
Opleidingsniveau	Laag	48%	26%	26%
	Middelbaar	45%	24%	31%
	Hoog	47%	25%	28%
Leeftijdscategorie	18-24	33%	35%	32%
	25-35	40%	29%	31%
	36-50	41%	26%	33%
	51-64	54%	20%	26%
	65 jaar of ouder	59%	19%	23%
Sekse	Man	50%	24%	26%
	Vrouw	43%	25%	32%
Religie	Christelijk	51%	23%	26%
	Moslim	39%	34%	27%
	Nee	45%	23%	32%
Stedelijkheid woonplaats	Stad (meer dan 100.000 inwoners)	44%	25%	31%
	Stad (20.000 tot 100.000 inwoners)	45%	28%	27%
	Stad of dorp (5.000 tot 20.000 inwoners)	50%	20%	30%
	Dorp (minder dan 5.000 inwoners)	47%	24%	28%

		A	B	C
Politieke voorkeur	ChristenUnie	68%	12%	20%
	CDA	67%	22%	11%
	VVD	62%	19%	19%
	VOLT	57%	3%	40%
	D66	55%	19%	26%
	PvdA	52%	33%	15%
	SP	50%	26%	24%
	Boer Burgerbeweging	49%	16%	35%
	GroenLinks	48%	22%	30%
	Anders	45%	7%	48%
	Partij voor de Dieren	43%	29%	28%
	Weet ik niet/wil ik niet zeggen	38%	20%	42%
	Niet stemmen	34%	17%	49%
	PVV	33%	36%	31%
	JA21	22%	36%	42%
	Forum voor Democratie	17%	56%	27%

Redenen voor positiever of negatiever geworden over bestuursvormen in afgelopen jaar

Uitgevraagd is of Nederlanders in het afgelopen jaar positiever of negatiever zijn geworden over diverse bestuursvormen voor Nederland. Uit de resultaten blijkt dat ten aanzien van alle vier bestuursvormen minimaal de helft Nederlanders positiever óf negatiever is gaan denken in het afgelopen jaar. Bij de volgende bestuursvormen is sprake van een negatieve trend:

- Regering en gekozen parlement nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land (13 procent positiever, 26 procent negatiever).
- De regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land, en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement. Na vier jaar kan

69 In verband met afrondingsverschillen tellen percentages in enkele gevallen op tot <> 100 procent.

de regering wel weggestemd worden als ze het niet goed hebben gedaan (12 procent positiever, 37 procent negatiever).

- Een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen (12 procent positiever, 38 procent negatiever).

Alleen bij de bestuursvorm 'Experts en niet de regering nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land' is sprake van een neutrale trend (24 procent positiever en 23 procent negatiever) (zie tabel 6.5).

Klaarblijkelijk hebben de grote maatschappelijke problemen in het afgelopen jaar (zoals de aanpak van de coronacrisis, de aanpak van woningnood, de toeslagenaffaire en de lange duur van de kabinetsformatie) geresulteerd in een algemeen negatief denken over het bestuur van het land. Daarbij lijkt een afnemend vertrouwen in de parlementaire democratie niet te zijn omgeslagen naar meer vertrouwen / behoefte aan illiberale bestuursvormen.

Tabel 6.5 **Bent u in het afgelopen jaar positiever of negatiever gaan denken over één of meer van de onderstaande mogelijkheden om Nederland te besturen?**

	Positiever	Neutraal	Negatiever
Regering en gekozen parlement nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land.	13%	61%	26%
De regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land, en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement. Na vier jaar kan de regering wel weggestemd worden als ze het niet goed hebben gedaan.	12%	51%	37%
Experts en niet de regering nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land.	24%	53%	23%
Een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen.	12%	50%	38%

Bij welke subgroepen zijn de trends om positiever of negatiever te denken over de verschillende bestuursvormen het meest positief of negatief?

Regering en gekozen parlement nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land

Naar achtergrondkenmerk zijn er geen hele grote verschillen, binnen alle subgroepen varieert de negatieve trend (percentage dat positiever denkt minus percentage dat negatiever denkt tussen -20 en -9 procent. Naar politieke voorkeur zien we wel grote verschillen. De trend ten aanzien van deze bestuursvorm is het meest negatief bij kiezers van JA21, FvD, PVV en SP (tussen -68 en -27 procent). Bij kiezers van VVD, PvdA en CDA zien we zelfs een licht positieve trend (tussen +11 en +2 procent). Zie tabel 6.6.

Experts en niet de regering nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land

Ook ten aanzien van experts als bestuursvorm zijn er naar achtergrondkenmerken geen hele grote verschillen, binnen alle subgroepen varieert de trend (percentage dat positiever denkt minus percentage dat negatiever denkt over deze bestuursvorm) tussen -4 en +8 procent. Naar politieke voorkeur zien we wederom grote verschillen. De trend ten aanzien van deze bestuursvorm is het meest negatief bij kiezers van FvD, ChristenUnie en PVV (tussen -13 en -32 procent). Een mogelijke verklaring voor de negatieve trend ten aanzien van experts bij deze kiezers zou kunnen zijn wantrouwen / oneens zijn met het OutBreak Management Team. Bij kiezers van Partij voor de Dieren, JA21, GroenLinks en D66 is de trend het meest positief (tussen +13 en +20 procent). Zie tabel 6.7.

De regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land, en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement. Na vier jaar kan de regering wel weggestemd worden als ze het niet goed hebben gedaan

Ten aanzien van deze (illiberale) bestuursvorm zijn er naar achtergrondkenmerken wederom geen hele grote verschillen, binnen alle subgroepen varieert de trend (percentage dat positiever denkt minus percentage dat negatiever

denkt over deze bestuursvorm) tussen -9 en -35 procent. Naar politieke voorkeur blijkt dat de trend ten aanzien van deze bestuursvorm het meest negatief is bij kiezers van de ideologisch uiteenlopende partijen JA21, FvD, SP, GroenLinks en VOLT (tussen -65 en -35 procent). Een mogelijke verklaring voor de negatieve trend bij deze kiezers ten aanzien van de illiberale bestuursvorm zou de perceptie kunnen zijn dat de regering coronamaatregelen doordrukt waar men het niet mee eens is. Bij kiezers van regeringspartijen VVD, CDA en D66 is de trend het minst negatief. Bij het CDA zien we zelfs een positieve trend (+6 procent). Zie tabel 6.8.

Een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen
 Uitgesplitst naar achtergrondkenmerken blijkt dat hoog- en middelbaar opgeleiden vaker dan laagopgeleiden negatiever over een sterke leider als bestuursvorm zijn gaan denken. De negatieve trend bij hoog- en middelbaar opgeleiden is -33 respectievelijk -29 procent. Naar politieke voorkeur blijkt dat de trend ten aanzien van deze bestuursvorm het meest negatief is bij kiezers van wederom ideologisch uiteenlopende partijen FvD, GroenLinks, VOLT en ChristenUnie (tussen -57 en -36 procent). Bij kiezers van regeringspartijen VVD en CDA is de trend het minst negatief. Zie tabel 6.9.

Tabel 6.6 *Bent u in het afgelopen jaar positiever of negatiever gaan denken over "Regering en gekozen parlement nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land". Bovengemiddeld negatieve verschiltrends zijn geel gemarkeerd. Positieve verschiltrends zijn blauw gemarkeerd.⁷⁰*

		Positiever	Neutraal	Negatiever	Vershil
Opleidingsniveau	Laag	7%	67%	25%	-18%
	Middelbaar	13%	58%	29%	-15%
	Hoog	16%	60%	24%	-9%
Leeftijd	18-24	12%	66%	22%	-10%
	25-35	15%	59%	27%	-12%
	36-50	16%	57%	26%	-10%
	51-64	10%	61%	29%	-20%
	65 jaar of ouder	10%	65%	25%	-16%
Sekse	Man	16%	60%	25%	-10%
	Vrouw	10%	63%	27%	-17%
Religie	Christelijk	12%	67%	25%	-13%
	Moslim	16%	85%	29%	-13%
	Nee	11%	63%	26%	-15%
Stedelijkheid woonplaats	Stad (meer dan 100.000 inwoners)	13%	59%	29%	-15%
	Stad (20.000 tot 100.000 inwoners)	13%	61%	26%	-12%
	Stad of dorp (5.000 tot 20.000 inwoners)	12%	66%	23%	-12%
	Dorp (minder dan 5.000 inwoners)	11%	63%	27%	-16%

⁷⁰ In verband met afrondingsverschillen tellen percentages in enkele gevallen op tot <> 100 procent.

		Positiever	Neutraal	Negatiever	Vershil
Politieke voorkeur	JA21	6%	21%	74%	-68%
	Forum voor Democratie	6%	36%	57%	-51%
	PVV	6%	54%	41%	-35%
	SP	5%	60%	34%	-29%
	Niet stemmen	7%	67%	25%	-18%
	Weet ik niet/niet zeggen	5%	73%	22%	-17%
	Partij voor de Dieren	11%	61%	28%	-17%
	VOLT	14%	61%	25%	-11%
	Boer Burgerbeweging	13%	60%	23%	-10%
	Anders	22%	48%	30%	-8%
	GroenLinks	19%	55%	26%	-7%
	ChristenUnie	11%	73%	17%	-6%
	D66	19%	61%	19%	0%
	CDA	20%	63%	18%	2%
	PvdA	12%	80%	8%	5%
	VVD	25%	61%	14%	11%

Tabel 6.7 Trend oordeel over bestuursvorm "Experts en niet de regering nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land". Bovengemiddeld negatieve verschiltrends zijn geel gemarkeerd. Bovengemiddeld positieve verschiltrends zijn blauw gemarkeerd.⁷¹

		Positiever	Neutraal	Negatiever	Vershil
Opleidingsniveau	Laag	23%	58%	19%	3%
	Middelbaar	23%	52%	25%	-2%
	Hoog	27%	50%	23%	4%
Leeftijd	18-24	23%	54%	23%	0%
	25-35	24%	52%	24%	0%
	36-50	26%	51%	23%	3%
	51-64	21%	54%	25%	-4%
	65 jaar of ouder	27%	50%	19%	8%
Sekse	Man	25%	53%	25%	0%
	Vrouw	23%	57%	20%	3%
Religie	Christelijk	23%	54%	23%	0%
	Moslim	18%	64%	18%	0%
	Nee	25%	54%	22%	3%
Stedelijkheid woonplaats	Stad (meer dan 100.000 inwoners)	27%	50%	23%	4%
	Stad (20.000 tot 100.000 inwoners)	25%	53%	22%	3%
	Stad of dorp (5.000 tot 20.000 inwoners)	21%	57%	22%	-1%
	Dorp (minder dan 5.000 inwoners)	22%	54%	24%	-2%

71 In verband met afrondingsverschillen tellen percentages in enkele gevallen op tot < 100 procent.

		Positiever	Neutraal	Negatiever	Vershil
Politieke voorkeur	Forum voor Democratie	11%	46%	43%	-32%
	ChristenUnie	16%	52%	32%	-16%
	PVV	19%	49%	32%	-13%
	Boer Burgerbeweging	24%	47%	29%	-5%
	PvdA	19%	57%	24%	-5%
	Weet ik niet/wil ik niet zeggen	17%	65%	18%	-1%
	Anders	25%	51%	25%	0%
	VVD	26%	53%	21%	5%
	SP	25%	55%	20%	5%
	CDA	24%	58%	18%	6%
	VOLT	27%	52%	21%	6%
	Niet stemmen	25%	62%	13%	13%
	Partij voor de Dieren	29%	57%	14%	15%
	JA21	41%	35%	24%	17%
	GroenLinks	37%	46%	18%	19%
D66	35%	50%	15%	20%	

Tabel 6.8 Trend oordeel over bestuursvorm "De regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land, en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement. Na vier jaar kan de regering wel weggestemd worden als ze het niet goed hebben gedaan". Bovengemiddeld negatieve verschiltrends zijn geel gemarkeerd. Bovengemiddeld positieve en - beneden gemiddeld negatieve verschiltrends zijn blauw gemarkeerd.⁷²

		Positiever	Neutraal	Negatiever	Vershil
Opleidingsniveau	Laag	13%	54%	33%	-20%
	Middelbaar	13%	54%	36%	-23%
	Hoog	10%	50%	40%	-30%
Leeftijd	18-24	9%	56%	35%	-27%
	25-35	15%	53%	32%	-17%
	36-50	16%	51%	33%	-18%
	51-64	8%	50%	42%	-35%
	65 jaar of ouder	9%	50%	41%	-31%
Sekse	Man	14%	49%	37%	-23%
	Vrouw	10%	53%	37%	-27%
Religie	Christelijk	12%	100%	38%	-26%
	Moslim	15%	61%	24%	-9%
	Nee	15%	44%	41%	-26%
Stedelijkheid woonplaats	Stad (meer dan 100.000 inwoners)	14%	50%	35%	-21%
	Stad (20.000 tot 100.000 inwoners)	12%	52%	35%	-23%
	Stad of dorp (5.000 tot 20.000 inwoners)	9%	55%	37%	-27%
	Dorp (minder dan 5.000 inwoners)	10%	46%	44%	-35%

72 In verband met afrondingsverschillen tellen percentages in enkele gevallen op tot < 100 procent.

		Positiever	Neutraal	Negatiever	Vershil
Politieke voorkeur	JA21	8%	20%	72%	-64%
	Anders	5%	31%	64%	-59%
	Forum voor Democratie	14%	28%	58%	-44%
	SP	8%	45%	47%	-39%
	GroenLinks	10%	43%	47%	-37%
	VOLT	9%	47%	44%	-35%
	ChristenUnie	7%	54%	39%	-32%
	BoerBurgerBeweging	11%	47%	42%	-32%
	PVV	12%	45%	43%	-31%
	Niet stemmen	7%	62%	31%	-24%
	PvdA	10%	57%	33%	-23%
	Weet niet/ niet zeggen	8%	62%	30%	-22%
	Partij voor de Dieren	15%	47%	37%	-21%
	D66	16%	53%	30%	-14%
	VVD	17%	56%	27%	-11%
	CDA	25%	55%	20%	5%

Tabel 6.9 Trend oordeel over bestuursvorm "Een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen". Bovengemiddeld negatieve verschiltrends zijn geel gemarkeerd. Bovengemiddeld positieve verschiltrends zijn blauw gemarkeerd.⁷³

		Positiever	Neutraal	Negatiever	Vershil
Opleidingsniveau	Laag	15%	53%	26%	-11%
	Middelbaar	11%	49%	40%	-29%
	Hoog	12%	43%	45%	-33%
Leeftijd	18-24	11%	50%	39%	-29%
	25-35	12%	54%	35%	-23%
	36-50	16%	48%	36%	-20%
	51-64	10%	47%	43%	-33%
	65 jaar of ouder	12%	50%	38%	-26%
Sekse	Man	16%	45%	39%	-22%
	Vrouw	8%	54%	38%	-30%
Religie	Christelijk	13%	50%	37%	-24%
	Moslim	20%	49%	31%	-11%
	Nee	7%	52%	41%	-34%
Stedelijkheid woonplaats	Stad (meer dan 100.000 inwoners)	13%	47%	40%	-27%
	Stad (20.000 tot 100.000 inwoners)	12%	49%	38%	-26%
	Stad of dorp (5.000 tot 20.000 inwoners)	14%	46%	40%	-26%
	Dorp (minder dan 5.000 inwoners)	10%	56%	34%	-24%

⁷³ In verband met afrondingsverschillen tellen percentages in enkele gevallen op tot < 100 procent.

		Positiever	Neutraal	Negatiever	Vershil
Politieke voorkeur	Anders	6%	31%	63%	-57%
	GroenLinks	10%	35%	55%	-44%
	Forum voor Democratie	8%	40%	52%	-44%
	VOLT	6%	48%	46%	-40%
	ChristenUnie	8%	48%	44%	-36%
	Partij voor de Dieren	12%	41%	46%	-34%
	SP	8%	51%	41%	-33%
	JA21	17%	34%	49%	-32%
	D66	8%	56%	37%	-29%
	Boer Burgerbeweging	11%	50%	40%	-29%
	Weet niet/niet zeggen	7%	60%	33%	-26%
	PVV	17%	41%	42%	-25%
	Niet stemmen	11%	56%	33%	-22%
	PvdA	15%	49%	36%	-21%
	CDA	20%	49%	31%	-11%
	VVD	19%	53%	27%	-8%

Vervolgens is gevraagd aan de respondenten die in de afgelopen jaar positiever zijn geworden over de genoemde bestuursvormen, wat hiervoor de reden is. De antwoordopties waren:

- Vanwege de aanpak van de coronacrisis
- Vanwege de aanpak van de woningnood
- Vanwege de aanpak van toeslagenaffaire
- Vanwege de lange duur van de kabinetsformatie
- Andere reden, namelijk

Nederlanders die zeggen positiever te zijn geworden over de bestuursvorm "Regering en gekozen parlement nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land" geven hiervoor voornamelijk als reden de aanpak van de Coronacrisis. In de open 'anders namelijk' vraag zeggen relatief veel mensen 'de regering

heeft tegenmacht nodig van het parlement' of 'er is geen beter alternatief dan parlementaire democratie'.

Nederlanders die zeggen positiever te zijn geworden over de bestuursvorm "Experts en niet de regering nemen besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land" geven hiervoor voornamelijk als redenen de aanpak van de Coronacrisis. Ook de Toeslagenaffaire en de aanpak van de wooncrisis worden vrij veel genoemd. In de 'anders namelijk' vraag blijken weinig toevoegingen van respondenten op de reeds voorgelegde alternatieven. Enkele respondenten benoemen 'de kundigheid van experts'.

Nederlanders die zeggen positiever te zijn geworden over de bestuursvorm "De regering neemt besluiten over wat hen het beste lijkt voor het land, en hoeft zich daarbij niet druk te maken om het parlement. Na vier jaar kan de regering wel weggestemd worden als ze het niet goed hebben gedaan" geven hiervoor voornamelijk als redenen de aanpak van de Coronacrisis en de Toeslagenaffaire.

Nederlanders die zeggen positiever te zijn geworden over de bestuursvorm "Een sterke leider die zich niet druk hoeft te maken om het parlement en verkiezingen" geven hiervoor voornamelijk als redenen de aanpak van de Coronacrisis en de Toeslagenaffaire. De aanpak van de woningnood en de lange duur van de kabinetsformatie worden door een aanzienlijke minderheid van hen eveneens genoemd. Uit de open 'anders, namelijk ..' vraag komen antwoorden naar voren zoals 'geen eindeloze discussies meer' en 'sneller kunnen handelen bij belangrijke besluiten zoals in de toeslagenaffaire, woningnood, klimaat'.

7 Weerbaarheid tegen antidemocratische – en racistische uitingen

7.1. Introductie

In de survey is uitgevraagd in hoeverre Nederlanders antidemocratische – en racistische uitingen afwijzen.⁷⁴

1. In hoeverre wijzen mensen antidemocratische – en racistische uitingen af?
2. In hoeverre vinden mensen het acceptabel dat anderen antidemocratische – en racistische standpunten hebben?

Ook stellen we vast of het uitmaakt over welke groep uitingen worden gedaan. Want ook dit kan invloed hebben op in hoeverre mensen uitingen afkeuren. We stellen vast in hoeverre het afwijzen van antidemocratische of discriminerende uitingen varieert als het gaat om mensen met een bepaalde huidskleur/afkomst; mensen met een bepaalde religie; mensen met een bepaalde politieke overtuiging; vluchtelingen/asielzoekers/migranten.

Concreet zijn de onderstaande onderwerpen in het onderzoek voorgelegd:

⁷⁴ In de survey van 2021 is, in vergelijking met de uitgebreider meting eind 2019, een selectie uitgevraagd van vraagstellingen om weerbaarheid te meten tegen antidemocratisch – en racistische uitingen. De volledige set vragen wordt periodiek uitgevraagd.

- Mensen maken wel eens discriminerende of racistische opmerkingen. Wat vindt u daarvan?
- In hoeverre vindt u dat er opgetreden moet worden als mensen discriminerende of racistische opmerkingen maken?
- Mensen zeggen wel eens dat sommige groepen minder rechten en vrijheden zouden moeten hebben dan anderen. Wat vindt u ervan als u mensen het volgende hoort zeggen? Minder rechten en vrijheden [specifieke groepen: mensen met een bepaalde huidskleur/afkomst; mensen met een bepaalde religie; mensen met een bepaalde politieke overtuiging; vluchtelingen/asielzoekers/migranten].
- Vindt u dat er opgetreden moet worden als wordt gezegd dat sommige groepen in Nederland minder rechten zouden moeten hebben? [uitvraag voor specifieke groepen].

7.2. Resultaten

Hoe erg zijn discriminerende of racistische opmerkingen?

Allereerst is de vraag voorgelegd hoe erg Nederlanders het vinden als mensen discriminerende of racistische opmerkingen maken. In tabel 7.1 zien we dat ruim twee op de drie Nederlanders dit erg vinden, bijna een kwart neutraal en 10 procent (helemaal) niet erg.

Tabel 7.1 **Mensen maken wel eens discriminerende of racistische opmerkingen. Wat vindt u daarvan?**

	Helemaal niet erg	Niet erg	Neutraal	Erg	Heel erg
2021	2%	8%	22%	38%	30%
2019	2%	5%	24%	34%	35%

Als we uitsplitsen naar achtergrondkenmerken dan blijkt een opvallend verschil bij 'seks'. Mannen zeggen aanzienlijk vaker dan vrouwen dat ze discriminerende of racistische opmerkingen (helemaal) niet erg vinden (13 procent versus 5 procent) of 'neutraal' vinden (29 procent versus 19 procent). Ook zien we verschillen naar partijvoorkeur. Stemmers op BBB (18 procent), PVV (20 procent), JA21 (27 procent) en FvD (31 procent) zeggen aanzienlijk vaker dan kiezers van andere partijen (6 procent gemiddelde) dat ze discriminerende of racistische opmerkingen (helemaal) niet erg vinden. Overigens vindt tussen 30-60 procent van de FvD-, JA21-, PVV- en BBB-kiezers discriminerende of racistische opmerkingen wél (heel) erg.

Vervolgens is Nederlanders gevraagd in welke van de onderstaande opties met betrekking tot discriminerende of racistische opmerkingen zij zich het meest kunnen vinden. De resultaten reflecteren de uitkomsten in tabel 7.1, maar geven daar een nadere invulling van. Bijna drie op de vier Nederlanders keuren het af en vinden dat hier tegen moet worden opgetreden. Bijna de helft van deze personen kan zich echter wel voorstellen dat mensen zulke dingen zeggen of vinden. Eén op de vijf Nederlanders keurt het persoonlijk af, maar vindt ook dat mensen moeten kunnen zeggen over andere bevolkingsgroepen wat ze willen. Deze groep heeft in meerderheid 'neutraal' ingevuld bij de vorige vraag. Van de groep die zegt het (helemaal) niet erg vindt als mensen wel eens discriminerende of racistische opmerkingen maken, zegt meer dan de helft dat ze dit wel persoonlijk afkeuren, maar dat het ze verder weinig kan schelen als andere zulke dingen zeggen (zie tabel 7.2).

Tabel 7.2 Mensen maken wel eens discriminerende of racistische opmerkingen. Welke van de onderstaande uitspraken kunt u zich het meest in vinden?

	2021	2019
Ik keur het niet af.	4%	3%
Ik keur het persoonlijk af, maar verder kan het me weinig schelen als anderen zulke dingen zeggen.	5%	6%
Ik keur het persoonlijk af, maar ik vind ook dat mensen moeten kunnen zeggen over andere bevolkingsgroepen wat ze willen.	19%	20%
Ik keur het persoonlijk af en vind dat hier tegen moet worden opgetreden. Maar anderzijds kan ik me wel voorstellen dat mensen dit vinden of zeggen.	33%	36%
Ik vind dit onacceptabel, hier moet hard tegen worden opgetreden.	39%	35%

Uitgesplitst naar achtergrondkenmerken en politieke voorkeur blijkt in grote lijnen hetzelfde patroon in antwoorden naar achtergrondkenmerk als bij de vorige vraag. Meer specifiek zien we dat de volgende subgroepen relatief vaak zeggen dat ze discriminerende of racistische opmerkingen onacceptabel vinden en dat hier moet hard tegen worden opgetreden: jongeren 18-24 jaar (52 procent), hoogopgeleiden (43 procent), vrouwen (46 procent), moslims (66 procent) en inwoners van grote steden (47 procent). Naar politieke voorkeur is dat GroenLinks (64 procent), ChristenUnie (58 procent) en D66 (54 procent). Personen die discriminerende of racistische opmerkingen *persoonlijk niet afkeuren* vinden we het relatief het vaakst onder kiezers van PVV (14 procent), JA21 (14 procent) en BBB (18 procent).

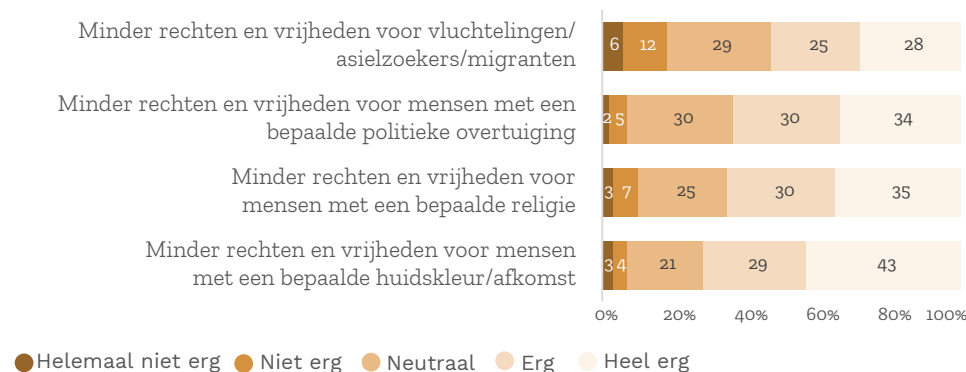
Als we de totale groep Nederlanders (4 procent) die discriminerende of racistische opmerkingen niet afkeuren als uitgangspunt nemen, dan blijkt dat deze groep als volgt is opgebouwd naar achtergrondkenmerken en politieke voorkeuren. Van deze personen heeft een 45 procent een lage en 40 procent een middelbare opleiding (en 15 procent een hoge opleiding). Alle leeftijdsgroepen

zijn in ongeveer gelijke mate vertegenwoordigd, met uitzondering van de 65-plussers die ondervertegenwoordigd zijn. Het betreft vaker mannen (62 procent) dan vrouwen (38 procent). Tot slot zien we dat de totale groep Nederlanders die discriminerende of racistische opmerkingen niet afkeuren, voor bijna de helft bestaat uit kiezers van de rechts-populistische partijen, maar voor de andere helft dus niet. Deze personen stemmen op een brede variëteit aan rechtse, midden- én linkse partijen.

Maakt het uit over welke groep opmerkingen worden geuit?

Maakt het uit over welke groep antidemocratische of discriminerende uitingen worden geuit? We stellen vast in hoeverre het afwijzen van en handelen bij uitingen varieert als het gaat om mensen met een bepaalde huidskleur/afkomst; mensen met een bepaalde religie; mensen met een bepaalde politieke overtuiging; vluchtelingen/asielzoekers/migranten. Concreet is de vraag voorgelegd: 'Mensen zeggen wel eens dat sommige groepen minder rechten en vrijheden zouden moeten hebben dan anderen. Wat vindt u ervan als u mensen dit hoort zeggen'. Uit de resultaten wordt duidelijk dat het inderdaad uitmaakt welke groep het betreft. We zien dat Nederlanders het vaakst '(heel) erg' antwoorden als het gaat om minder rechten en vrijheden voor mensen met een bepaalde huidskleur (72 procent). In iets mindere mate is dat het geval ten aanzien van mensen met een bepaalde religie (65 procent) en mensen met een bepaalde politieke overtuiging (64 procent). Iets meer dan de helft van de Nederlanders (53 procent) vindt het (heel) erg als anderen zeggen dat er minder rechten en vrijheden moeten zijn voor migranten. De categorie (helemaal) niet erg is voor de vier onderscheiden groepen gekozen door 7, 10, 7 respectievelijk 18 procent van de Nederlanders. Zie figuur 7.1 voor meer detail.

Figuur 7.1 **Mensen zeggen wel eens dat sommige groepen minder rechten en vrijheden zouden moeten hebben dan anderen. Wat vindt u ervan als u mensen dit hoort zeggen?**

Uitgesplitst naar achtergrondkenmerken en politieke voorkeur zoomen we in op de vraag of achtergrondkenmerken en politieke voorkeur er toe doen voor de mate waarin Nederlanders het erg vinden als wordt gezegd dat bepaalde groepen minder rechten en vrijheden moeten krijgen.

Minder rechten en vrijheden voor mensen met een bepaalde huidskleur of afkomst

Personen met lage opleiding (10 procent), mannen (10 procent), inwoners van dorpen (11 procent) en kiezers van FvD (15 procent) vinden relatief (iets) vaker het (helemaal) niet erg als wordt gezegd dat mensen met een bepaalde huidskleur of afkomst minder rechten en vrijheden zouden moeten krijgen.

Minder rechten en vrijheden voor mensen met een bepaalde religie

Personen met lage opleiding (13 procent), mensen zonder religie (12 procent), mannen (14 procent), ouderen 65+ (12 procent) en kiezers van JA21 (31 procent) en PVV (30 procent) vinden relatief vaker het (helemaal) niet erg als wordt gezegd dat mensen met een bepaalde religie minder rechten en vrijheden zouden moeten krijgen.

Minder rechten en vrijheden voor mensen met een bepaalde levensovertuiging

Personen met lage opleiding (9 procent), mensen zonder religie (8 procent), mannen (10 procent) en kiezers van JA21 (23 procent), PVV (16 procent) en FvD (10 procent) vinden relatief (iets) vaker het (helemaal) niet erg als wordt gezegd dat mensen met een bepaalde levensovertuiging minder rechten en vrijheden zouden moeten krijgen.

Minder rechten en vrijheden voor vluchtelingen/asielzoekers/migranten

Personen met lage opleiding (25 procent), mannen (22 procent) en kiezers van PVV (43 procent), FvD (39 procent) en JA21 (49 procent) vinden relatief vaker het (helemaal) niet erg als wordt gezegd dat migranten, vluchtelingen of asielzoekers minder rechten en vrijheden zouden moeten krijgen.

Moet worden opgetreden bij discriminerende of racistische opmerkingen?

We hebben aan respondenten de vraag voorgelegd 'Mensen zeggen wel eens dat sommige groepen minder rechten en vrijheden zouden moeten hebben dan anderen. Welke van de onderstaande uitspraken kunt u zich het meest in vinden?' (zie tabel 7.3). Zeven op de tien Nederlanders keuren het af en vinden dat hier tegen moet worden opgetreden (bijna de helft van hen kan zich echter wel voorstellen dat mensen zulke dingen zeggen of vinden). Een op de zes Nederlanders keurt het persoonlijk af, maar vindt ook dat mensen moeten kunnen zeggen over andere bevolkingsgroepen wat ze willen; 5 procent zegt dat ze dit wel persoonlijk afkeuren, maar dat het ze verder weinig kan schelen als andere zulke dingen zeggen; en 7 procent keurt het persoonlijk niet af.

Tabel 7.3 **Mensen zeggen wel eens dat sommige groepen minder rechten en vrijheden zouden moeten hebben dan anderen. Welke van de onderstaande uitspraken kunt u zich het meest in vinden?**

	2021	2019
Ik keur het niet af.	7%	6%
Ik keur het persoonlijk af, maar verder kan het me weinig schelen als anderen zulke dingen zeggen.	5%	6%
Ik keur het persoonlijk af, maar ik vind ook dat mensen moeten kunnen zeggen over andere bevolkingsgroepen wat ze willen.	16%	20%
Ik keur het persoonlijk af en vind dat hier tegen moet worden opgetreden. Maar anderzijds kan ik me wel voorstellen dat mensen dit vinden of zeggen.	34%	38%
Ik vind dit onacceptabel, hier moet hard tegen worden opgetreden.	38%	30%

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Adviesraad voor Internationale Vraagstukken (2017). De wil van het volk? Erosie van de democratische rechtsstaat in Europa. Geraadpleegd via: <https://www.adviesraadinternationalevraagstukken.nl/documenten/publicaties/2017/06/02/de-wil-van-het-volk>

Dahl, R. (1998). *On Democracy*. New Haven: Yale University Press.

Dekker, P. & J. Den Ridder (2015). Meer democratie, minder politiek? Een studie van de publieke opinie in Nederland. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Dekker, P. & J. Den Ridder (2016). Gedeelde waarden en een weerbare democratie. Een verkenning op basis van bevolkingsenquêtes. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

European Values Study (2008). Geraadpleegd via: <http://www.atlasofeuropeanvalues>

European Social Survey (2013). Geraadpleegd via: https://www.europeansocialsurvey.org/docs/round6/fieldwork/source/ESS6_source_main_questionnaire.pdf

Ferrin, M. & H. Kriesi (2016). Introduction: Democracy – the verdict of the Europeans. In: M. Ferrin en H. Kriesi (red.), *How Europeans view and evaluate democracy* (p. 1-20). Oxford: Oxford University Press.

Freedom House. Freedom in the World 2020. A Leaderless Struggle for Democracy. Geraadpleegd via: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2020/leaderless-struggle-democracy>

Freedom House (2021). Nations in Transit 2021. The Antidemocratic Turn. Geraadpleegd via: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2021/antidemocratic-turn>

Freedom House (2021). Freedom in the World 2021. Democracy under Siege. Geraadpleegd via: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2021/democracy-under-siege>

Hendriks, F., Van der Krieken, K., Van Zuydam, S. & M. Roelands (2015). *Bewegende beelden van democratie. Legitimiteitsmonitor Democratisch Bestuur 2015*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Hibbing, J.R. & E. Theiss-Morse (2002). *Stealth democracy*. Cambridge University Press.

Huijzer, A. (2011). Het effect van het Fort van de Democratie op het vertrouwen in de democratie onder jongeren van meerderheidsgroepen en minderheidsgroepen. Masterthese Universiteit van Amsterdam.

International Social Survey Programme (2014/2015). Geraadpleegd via: <https://dbk.gesis.org/dbksearch/sdesc2.asp?ll=10¬abs=&af=&nf=&search=&search2=&db=e&no=6670>

Kanne, P. & E. van Schelven (2017). Jongeren en Democratie. Enschedé: I&O research.

Kanne, P. & A. van der Schelde (2021). *Vertrouwen in instituties en politieke leiders*. Enschedé: I&O research.

Kievid, J. de (2019). *Democratie. Ideaal en weerbarstige werkelijkheid*. Den Haag: Prodemos.

Kieskompas (2013). *De emotionele begroting van Nederland. Een onderzoek naar emoties in de Nederlandse politiek*. Onderzoek in opdracht van dagblad Trouw.

Koster, L. (2009). *De betrokkenheid van scholieren bij de rechtsstaat en democratie*. Masterthese Universiteit Utrecht.

Krouwel, A., O. De Vries, L. van Heck, Y. Kutyski & T. Etienne (2021). *COVID-19 en institutioneel vertrouwen*. Amsterdam: Vrije Universiteit.

Kuppens, T., Gootjes, F., Boendermaker, M., Gordijn, E. & T. Postmes (2019). *Ongenoegen, migratie, gastvrijheid en maatschappelijke onrust*. Den Haag: WODC.

Longitudinal Internet Studies for the Social Sciences (2014). Geraadpleegd via: https://www.dataarchive.lissdata.nl/study_units/view/22

Meer, Van der T. (2013). *Stealth Democracy*. Geraadpleegd via: <http://stukroodvlees.nl/stealth-democracy/>

Meer, Van der T., F. Wanders, P. Thijs, L. Mulder, E. Aizenberg, G. ten Dam & Herman van de Werfhorst (2020). *Democratische kernwaarden in het voortgezet onderwijs. Adolescentenpanel Democratische Kernwaarden en Schoolloopbanen jaar 2 - 2019/2020*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Mudde, C. (2016) "Populist Radical Right Parties in Europe Today." *Transformations of Populism in Europe and the Americas: History and Recent Tendencies*. London: Bloomsbury Academic, 295–307.

Mudde, C. & C. Kaltwasser (2017) *Populisme*. Amsterdam : Amsterdam University Press, p. 18.

Otjes, S. & Louwerse, T. (2015) *Populists in Parliament*. Political Studies.

Muis, A. (2019) *Bestaat er een illiberale wereldorde?* Geraadpleegd via: <https://spectator.clingendael.org/nl/publicatie/bestaat-er-een-illiberale-wereldorde>

Ooijen van, I. (2011). *Het Effect van de Interactieve Tentoonstelling 'Fort van de Democratie' op Kennis en Opvattingen over Democratisch Burgerschap bij Jongeren*. Masterthese Universiteit van Amsterdam.

Sociaal- en Cultureel Planbureau (2011). *Culturele veranderingen in Nederland 2010/2011*.

Sociaal- en Cultureel Planbureau (2019). *Continu onderzoek Burgerperspectieven*.

Sociaal- en Cultureel Planbureau (2021). *Signalement Democratie en institutioneel vertrouwen*.

Stichting Kiezersonderzoek Nederland (2021). *Versplinterde vertegenwoordiging Nationaal Kiezersonderzoek 2021*.

Thomas, C. (2018). *De autoritaire verleiding. Over de opmars van de antiliberaal wereldorde*.

V-Dem Institute (2022). *Democracy Report 2022*. Geraadpleegd via: https://v-dem.net/media/publications/dr_2022.pdf

Veldkamp opinieonderzoek (2010). *Nationaal Vrijheidsonderzoek 2010*. Amsterdam: Veldkamp.

Wonderen, R. van & M. van Kapel (2017). *Oorzaken en triggerfactoren voor moslimdiscriminatie*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Zakaria, F. (1997). *The Rise of Illiberal Democracy*. *Foreign Affairs*, 76(6), p. 22-43.

BIJLAGE 2

DILEMMA'S DEMOCRATIE

Om goed inzicht te krijgen in hoe Nederlanders denken over 'democratie en rechtsstaat' en 'mensenrechten' hebben we deze -abstracte- begrippen ontrafeld in meer concrete thema's, en hebben we geïdentificeerd welke dilemma's er spelen. De dilemma's zijn als concrete vraagstellingen opgenomen in de vragenlijst van het surveyonderzoek. Onderstaande tabellen geven een overzicht van de geïdentificeerde dilemma's per thema. Dilemma's hebben we geoperationaliseerd door middel van een 'stelling' welke de verschillende aspecten van de dilemma's meetbaar maakt t.b.v. mogelijke uitvraag in survey-metingen.

Dilemma's democratie en rechtsstaat

Onderdeel: Parlementaire Democratie

Dilemma: Is de regering/ politiek er voor 'ons' of voor anderen?

Stellingen:

1. Regering/politiek luistert wel/niet naar 'mensen zoals ik'.
2. Regering/politiek laat oor wel/niet te veel hangen naar grote bedrijven, niet naar Nederlandse volk.
3. Regering/politiek staat wel/niet te veel onder invloed van 'Brussel'.
4. Regering/politiek geeft wel/niet te veel aandacht/hulp aan nieuwkomers/'buitenlanders' (en dit gaat 'ten koste van' huidige Nederlandse bevolking).
5. Politici zijn wel/niet alleen geïnteresseerd in mijn stem, en niet in mijn mening.
6. Politici zijn wel/niet geïnteresseerd in wat in samenleving leeft.

Onderdeel: Parlementaire Democratie

Dilemma: Is de parlementaire democratie zoals we die nu hebben, de beste vorm van landsbestuur (democratie versus alternatieve vormen van landsbestuur)?

Stellingen:

7. Parlementaire democratie versus sterke leider.
8. Parlementaire democratie versus beslissingen moeten worden genomen door experts met kennis van zaken.
9. Parlementaire democratie versus volkswil (referenda).
10. Parlementaire democratie versus invloed door het bedrijfsleven.
11. Politici praten te veel/te lang versus noodzaak tot daadkracht.
12. Politici sluiten te veel compromissen versus noodzaak tot daadkracht.
13. Huidige situatie (iedereen mag stemmen) versus mensen moeten eerst worden getoetst op hun kennis van de democratie of samenleving, voordat ze mogen stemmen.
14. Huidige situatie (iedereen mag stemmen) versus mensen moeten eerst (hebben) bij(ge) dragen aan de samenleving (door werk of andere inzet), voordat ze mogen stemmen.

Opinies die aan mening over gewenste vorm van democratie ten grondslag kunnen liggen (opinies die zijn genoemd bij het eerste dilemma, aangevuld met onderstaande opinies):

15. Tevredenheid over functioneren democratie en politici.
16. Vertrouwen in competenties politici.
17. Vertrouwen in onafhankelijkheid politici.
18. Mijn stem/mening telt (voldoende) in de democratie (versus in andere vormen van landsbestuur heb ik meer invloed/telt mijn stem meer).

Onderdeel: Functioneren van- en vertrouwen in de rechtstaat

Dilemma: Onafhankelijke en goed functionerende politie

Stellingen:

19. Vertrouwen in functioneren van politie als institutie
20. Vertrouwen in de onafhankelijkheid van de politie

21. Vertrouwen in/tevredenheid over/ervaringen met functioneren van medewerkers van politie
22. De politie heeft het op bepaalde mensen gemunt/de politie behandelt niet alle groepen gelijk, maakt onderscheid
23. De politie moet meer vrijheden krijgen om zijn werk goed te kunnen doen

Onderdeel: Functioneren van- en vertrouwen in de rechtstaat

Dilemma: Onafhankelijke en goed functionerende rechtspraak

Stellingen:

24. Vertrouwen in functioneren van de rechtspraak als institutie
25. Vertrouwen in onafhankelijkheid van de rechtspraak
26. Vertrouwen in/tevredenheid over/ervaringen met functioneren van rechters (en andere medewerkers van rechtbanken)
27. Rechtspraak functioneert niet goed: straffen zijn wel/niet proportioneel (te laag of te hoog).
28. Rechtspraak functioneert niet goed: uitspraken zijn wel/niet eerlijk/straffen voor eenzelfde delict zijn (te) willekeurig, verschilt per rechtbank of individuele rechter.
29. Rechtspraak is niet onafhankelijk: uitspraken worden beïnvloed door politieke belangen/rechtspraak is politiek gestuurd.
30. Rechtspraak is niet onafhankelijk: politieke voorkeuren van individuele rechters beïnvloeden rechtspraak.
31. 'Trial door Internet': consequenties vanuit rechtbank te laag.

Onderdeel: Onafhankelijke en goed functionerende media

Dilemma: Vertrouwen in onafhankelijkheid mainstream media

Stellingen:

32. Mainstream media geven geen objectief van de werkelijkheid, vertellen niet het echte verhaal, kun je wel/niet geloven.
33. Media zijn niet onafhankelijk en daardoor niet objectief (dienen de belangen van grote bedrijven, 'Brussel', internationalisten).

Dilemma: Vertrouwen in nieuws op internet/sociale media

Stellingen:

34. Internetnieuws is wel of niet onafhankelijker dan mainstream Nieuws.
35. Internetnieuws is fake versus internetnieuws is betrouwbaar/kun je meer op vertrouwen dan op mainstream media.

Dilemma: Belang van onafhankelijke media

Stellingen:

36. Onafhankelijke media zijn belangrijk, ook als deze een mening verkondigen waar ik het niet mee eens ben.

Dilemma's mensenrechten

Onderdeel: Vrijheid van meningsuiting

Dilemma: Absolute vrijheid van meningsuiting versus bescherming tegen discriminatie en kwetsen van groepen, culturen en religies

Stellingen:

37. Vrijheid van meningsuiting moet wel of niet absoluut zijn, ook als opvattingen voor bevolkingsgroepen, culturen of religies discriminerend of kwetsend zijn.
38. Vrijheid van meningsuiting moet wel of niet absoluut zijn, ook dat betekent dat opvattingen worden omgezet in daden (zoals achterstellen, weigeren, geen baan geven etc.) naar bepaalde bevolkingsgroepen, culturen of religies.
39. Bescherming tegen discriminatie is van groot belang/ moet absoluut zijn.

Dilemma: Absolute vrijheid van meningsuiting versus bestrijden van anti-democratisch gedachtegoed

Stellingen:

40. Vrijheid van meningsuiting is (bijna) absoluut ook als opvattingen ondemocratisch zijn (waaronder extreemlinkse, extreemrechtse en religieuze opvattingen die ondemocratisch zijn).
41. De democratische rechtsorde moet te allen tijde beschermd worden

Dilemma: Botsingen van (extreme) meningen

Stellingen:

- 42. Het botsen van extreme meningen is wezenlijk onderdeel van een gezonde samenleving en democratie
- 43. Het botsen van extreme meningen leidt tot polarisatie, haat en geweld

Dilemma: Absolute vrijheid van meningsuiting wel voor jezelf, maar niet voor de ander?

Stellingen:

Onderscheid maken tussen groepen die dit mogen doen:

- 44. Absolute vrijheid van meningsuiting is (bijna) absoluut (óók als deze meningen in tegenspraak zijn met de eigen mening).
- 45. Absolute vrijheid van meningsuiting wel voor de eigen etnisch/culturele/religieuze/ideologische groep, maar niet voor etnisch/culturele/religieuze/ideologische outgroups? Wordt onderscheid gemaakt tussen outgroups?
- 46. Absolute vrijheid van meningsuiting wel/niet voor peers (in eigen groep) die afwijken van groepsnorm
- 47. Absolute vrijheid van meningsuiting niet voor 'buitenstaander' (bv opinie van Brussel of Amerika over Nederlandse cultuur. Actueel in Zwarte Piet debat)

Dilemma: Absolute vrijheid van meningsuiting voor radicale personen/organisaties versus beschermen democratie en veiligheid

Stellingen:

- 48. Absolute vrijheid van meningsuiting niet voor mensen/groepen met 'radicale' opvattingen
- 49. Absolute vrijheid van meningsuiting niet voor mensen/groepen met 'haatdragende/ondemocratische' opvattingen
- 50. Absolute vrijheid van meningsuiting niet als het kan leiden tot fysiek geweld
- 51. Absolute vrijheid van meningsuiting is belangrijker dan beschermen van veiligheid
- 52. Absolute vrijheid van meningsuiting is belangrijker dan voorkomen van ondemocratische opvattingen

Dilemma: Respect/acceptatie voor andere meningen

Stellingen:

- 53. Het is belangrijk om respect/acceptatie te hebben voor andere meningen (in het algemeen)
- 54. Het is belangrijk om respect/acceptatie te hebben voor andere meningen, ook als deze botsen met de eigen overtuigingen

Onderdeel: Vrijheid van vergadering

Dilemma: Vrijheid van vergadering voor 'outgroups' en radicale personen/organisaties versus beschermen democratie en veiligheid

Stellingen:

- 55. Vrijheid van vergadering niet voor etnisch/culturele/religieuze/ideologische outgroups
- 56. Vrijheid van vergadering niet voor religieus (radicale) outgroups
- 57. Vrijheid van vergadering niet voor ideologisch (radicale) outgroups
- 58. Vrijheid van vergadering niet voor mensen/groepen met 'haatdragende/ondemocratische' opvattingen

Onderdeel: Vrijheid van verzet

Dilemma: Respect hebben voor – en het accepteren van dat mensen/ groepen voor hun rechten opkomen of in verzet komen als ze het niet eens zijn met regering (of instituties).

Stellingen:

- 59. Opinies t.a.v. verschillende vormen van 'verzet', zowel begrip hebben voor - als het echt erkennen op verzet. Vormen van verzet lopen uiteen op een schaal van 'mild verzet' bv opinies uiten in de media, handtekeningenacties en vreedzame demonstraties,
- 60. Tot aan blokkades en vormen van gewelddadig verzet (zoals vernielingen) en ondemocratische acties als intimidatie en geweld. Opkomen voor rechten mag niet middels ondemocratische middelen?
- 61. Idem, als expliciet wordt gerefereerd aan zulke rechten voor outgroups of minderheden. Onderscheid maken tussen groepen die dit mogen doen.

62. Personen/groepen/media moeten vrijheid hebben om de regering te bekritisieren. Onderscheid maken tussen groepen die dit mogen doen.

Onderdeel: Zijn rechten voor alle burgers/ groepen gelijk? Wel of geen rekening houden met rechten van minderheden

Dilemma: Vrijheid van meningsuiting versus verbod op discriminatie

Stellingen:

63. Vrijheid van meningsuiting is belangrijker dan verbod op discriminatie

Dilemma: Accepteren van verschillen

Stellingen:

64. Wel of niet accepteren dat er verschillen zijn tussen mensen/groepen

65. Indien verschil wordt geaccepteerd, moet je hier dan ook rekening mee houden?

Dilemma: Rekening houden met minderheden

Stellingen:

66. Er moet wel/geen rekening gehouden worden met de belangen/opvattingen van minderheden.

67. Minderheden mogen wel/niet worden gekwetst

Dilemma: Rekening houden met minderheden versus beschermen eigen cultuur

Stellingen:

68. Rekening houden met minderheden gaat wel/niet boven beschermen eigen cultuur

Dilemma: Rekening houden met minderheden versus daadkracht landsbestuur

Stellingen:

69. Rekening houden met minderheden versus daadkracht landsbestuur

Dilemma: Verbod op discriminatie versus veiligheid

Stellingen:

70. Wel of geen ethnic profiling toestaan als daarmee veiligheid (mogelijk) wordt gediend

71. Wel of geen vermelding van ras/religie toestaan als daarmee veiligheid (mogelijk) wordt gediend

Dilemma: De rechten van alle burgers zijn gelijk

Stellingen:

- 72. De rechten van alle burgers (ongeacht herkomst, kleur, religie, seksuele voorkeur etc.) zijn gelijk (zoals recht op uitkering, gebruik van voorzieningen et cetera)
- 73. Er zijn uitzonderingen voor bepaalde mensenrechten voor bepaalde burgers

BIJLAGE 3

STEEKPROEFOPBOUW SURVEY

Het surveyonderzoek is gehouden onder Nederlanders van 18 jaar en ouder in oktober tot begin november 2021. Om een zo representatief mogelijke respons te genereren op de vragenlijst, hebben we gelet op een goede verdeling in de sample wat betreft leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, religie en migratieachtergrond. Ook is zorg gedragen voor representativiteit naar provincie en stedelijkheid van de woonplaats (grote stad, kleine stad, dorp). Respondenten zijn geworven via het online panel 'PanelClix'⁷⁵. Personen in dit panel zijn zeer gericht te benaderen op basis van achtergrondkenmerken. Hiernaast hebben we aanvullend veldwerk uitgevoerd onder Nederlanders die voor surveyonderzoek via 'gewone panels' relatief moeilijk te bereiken zijn. Dit betreft met name Nederlanders met een niet-westerse achtergrond. De aanvullende werving hebben we uitgevoerd via het Etnopanel van Labyrinth⁷⁶. Respondenten zijn geworven totdat de quota voor genoemde achtergrondkenmerken waren bereikt⁷⁷. Aan de survey hebben in totaal 1.616 Nederlanders deelgenomen.

- Sekse: 784 mannen (49%), 830 vrouwen (51%) en 2 'overig' of wil niet zeggen.

⁷⁵ PanelClix heeft het grootste actieve online panel van Nederland met circa 100.000 actieve leden.

Gezien de grote omvang van het online panel, in combinatie met de uitgebreide ledenprofielen, is het mogelijk om complexe steekproeven op achtergrondkenmerken samen te stellen

⁷⁶ Labyrinth Onderzoek & Advies heeft zorgvuldig samengesteld "Etnopanel" voor onderzoek beschikbaar. Door de multiculturele samenstelling onderscheidt dit Etnopanel zich van andere onderzoekspanels.

⁷⁷ Quota zijn vastgesteld op basis van CBS gegevens over de verdeling van de Nederlandse bevolking in leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, religie, migratieachtergrond, provincie en stedelijkheid. Daar waar sprake is van (lichte) afwijkingen is weging toegepast.

- Opleidingsniveau ('huidige opleiding' of 'hoogst genoten opleiding' indien men geen opleiding meer volgt):
 - Laag (geen afgeronde opleiding, basisonderwijs, vmbo/mavo) 400 (25%)
 - Midden (havo, vwo, mbo) 626 (39%)
 - Hoog (hbo, universiteit) 587 (36%)
- Religie:
 - Christenen 628 (39%)
 - Moslims 130 (8%)
 - Andere religie (zoals hindoeïstisch, boeddhistisch, joods) 68 (4%)
 - Zonder geloof 790 (49%)
- Leeftijd:
 - 18-24 jaar 205 (13%)
 - 25-35 jaar 305 (19%)
 - 36-50 jaar 410 (26%)
 - 51-64 jaar 356 (22%)
 - 65 jaar of ouder 339 (21%)
- Migratieachtergrond⁷⁸:
 - Nederlands (geen migratieachtergrond) 1.168 (72%)
 - Turks/Marokkaans 93 (6%)
 - Surinaams/Antilliaans 107 (7%)
 - Anders (westerse migratieachtergrond, of overige niet-westerse migratieachtergrond) 237 (15%)

⁷⁸ Een respondent wordt gecodeerd als 'migratieachtergrond' indien deze persoon zelf, of een of beide ouders, in het buitenland is geboren.

- Stedelijkheid:
 - Stad (meer dan 100.000 inwoners) 502 (31%)
 - Stad (20.000 tot 100.000 inwoners) 520 (32%)
 - Stad of dorp (5.000 tot 20.000 inwoners) 393 (24%)
 - Dorp (minder dan 5.000 inwoners) 201 (13%)

- Provincie:
 - Zuid-Holland 384 (24%)
 - Noord-Holland 251 (15%)
 - Noord-Brabant 199 (12%)
 - Gelderland 194 (12%)
 - Utrecht 116 (7%)
 - Limburg 112 (7%)
 - Overijssel 79 (5%)
 - Groningen 78 (5%)
 - Friesland 65 (4%)
 - Flevoland 58 (4%)
 - Drenthe 40 (3%)
 - Zeeland 40 (3%)

- SP 5,4%
- CDA 4,8%
- PvdD 4,1%
- ChristenUnie 3,7%
- VOLT 3,9%
- FvD 3,6%
- JA21 3,2%
- BBB 3,0%
- DENK 2,1%
- SGP 1,6%
- BIJ1 1,1%
- Anders 1,9%
- Niet/Weet niet/wil niet zeggen 15,5%

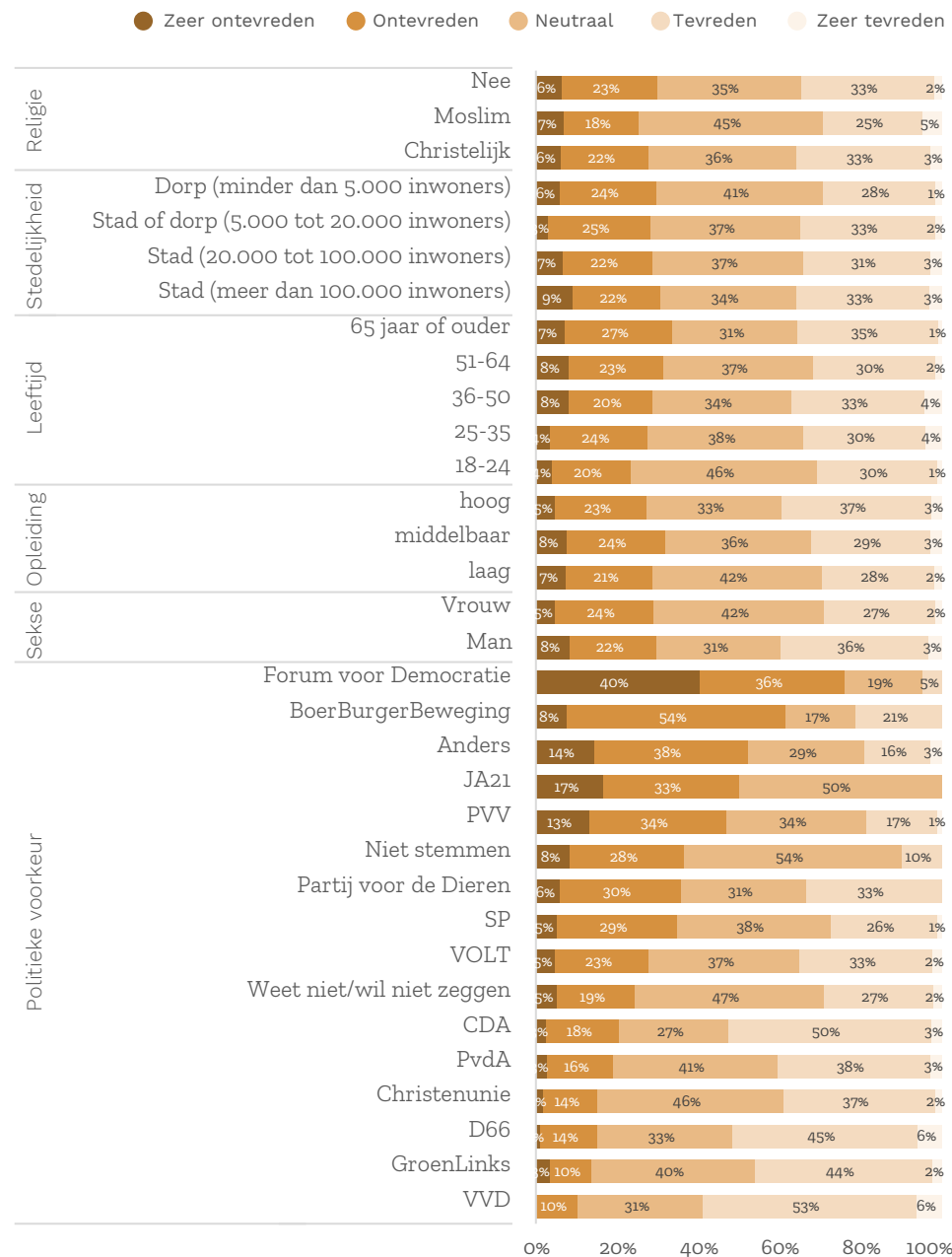
Respondenten is tevens gevraagd naar hun politieke voorkeur. De verdeling naar partijvoorkeur binnen de steekproefpopulatie is als volgt. Het meetmoment was oktober 2021.

- Politieke voorkeur:
 - VVD 15,9%
 - PVV 9,3%
 - D66 8,2%
 - PvdA 6,8%
 - GroenLinks 5,9%

BIJLAGE 4

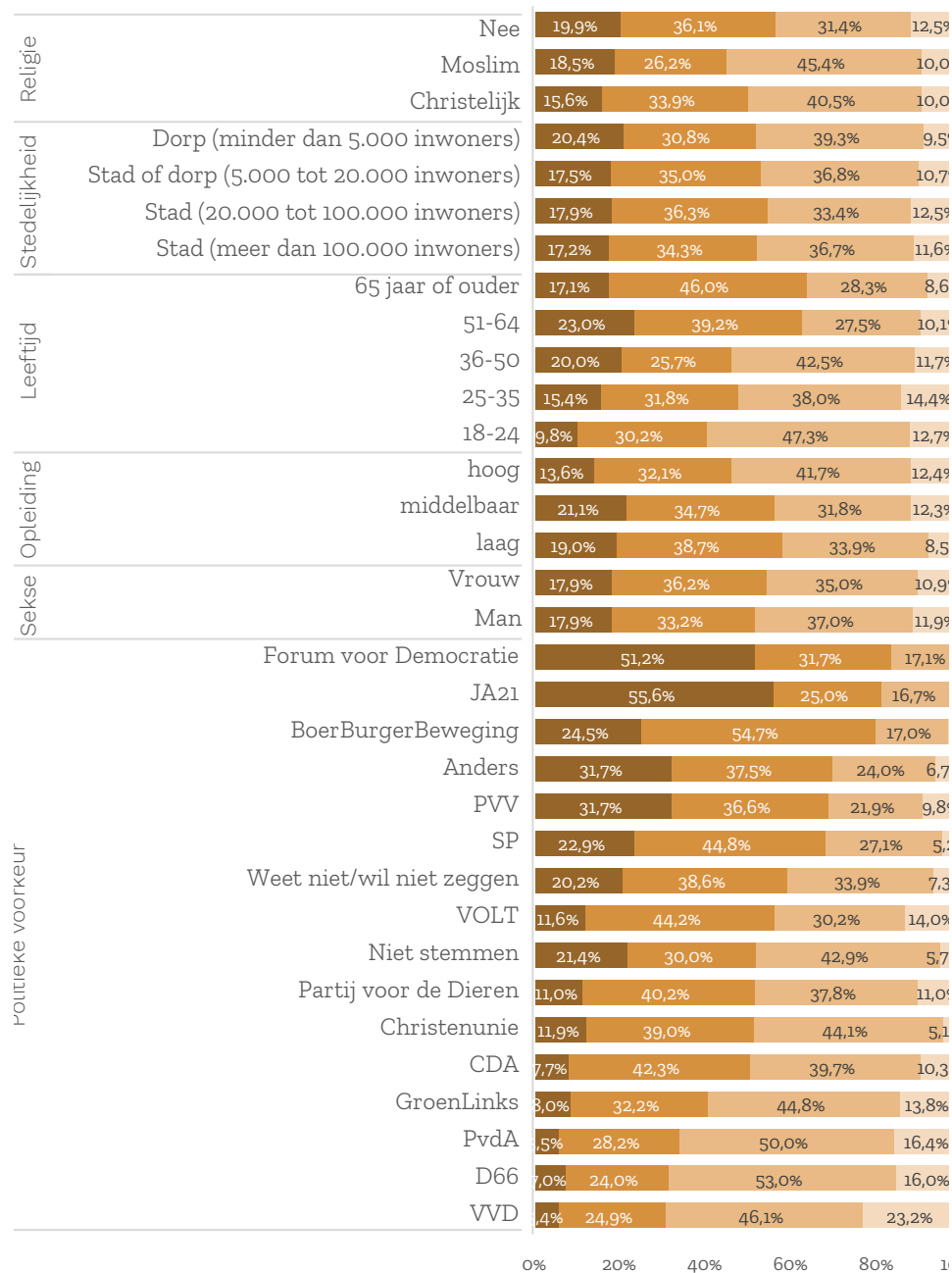
OVERIGE TABELLEN EN GRAFIEKEN

Figuur B4.1 *Schaal waarin de beoordelingen op de afzonderlijke stellingen 'oordeel functioneren politiek' zijn samengenomen, uitgesplitst naar achtergrondkenmerken.*

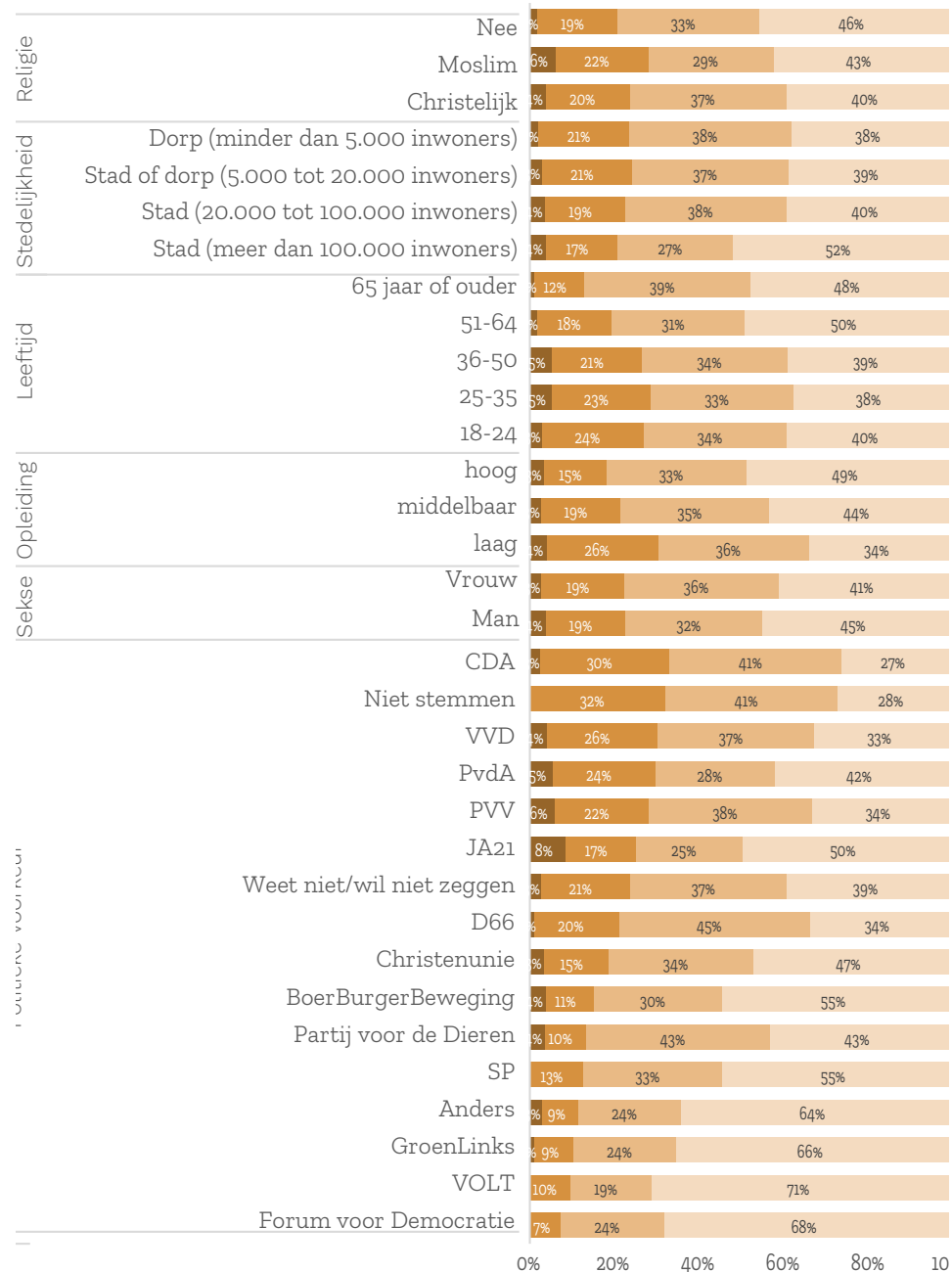
Figuur B4.2 *Schaal waarin scores op 'hoe belangrijk vindt u de volgende zaken voor de democratie in Nederland?' zijn samengenomen, uitgesplitst naar achtergrondkenmerken*

- Op meeste items zeer positief oordeel over functioneren politiek/democratie
- Op meeste items positief oordeel over functioneren politiek/democratie
- Deels positief, deels negatief oordeel over functioneren politiek/democratie
- Op meeste items negatief oordeel over functioneren politiek/democratie

Figuur B4.3 *Schaal waarin de beoordelingen op de afzonderlijke stellingen 'In hoeverre is het belangrijk om rekening te houden met rechten/belangen/opvattingen van minderheden' zijn samengenomen, uitgesplitst naar achtergrondkenmerken.*

- Op meeste items oordeel 'zeer belangrijk'
- Op meeste items oordeel 'belangrijk'
- Op meeste items oordeel 'niet belangrijk en niet onbelangrijk'
- Op meeste items oordeel 'onbelangrijk' of 'zeer onbelangrijk'

Tabel B6.1 *Vertrouwen in daadkracht regering is toe- of afgenomen door de aanpak van de coronacrisis? In de kolom 'afgenomen' zijn bovengemiddeld scores geel gemarkeerd. Benedengemiddelde scores zijn blauw gemarkeerd.⁷⁹*

		Afgenomen	Gelijk gebleven	Toegenomen
Opleidingsniveau	Laag	49%	37%	14%
	Middelbaar	53%	29%	18%
	Hoog	51%	32%	17%
Leeftijd	18-24	64%	19%	17%
	25-35	54%	29%	17%
	36-50	50%	32%	18%
	51-64	48%	34%	18%
	65 jaar of ouder	46%	41%	14%
Sekse	Man	48%	34%	18%
	Vrouw	55%	31%	15%
Religie	Christelijk	50%	33%	18%
	Moslim	52%	29%	20%
	Nee	52%	33%	15%
Stedelijkheid woonplaats	Stad (meer dan 100.000 inwoners)	53%	31%	16%
	Stad (20.000 tot 100.000 inwoners)	52%	31%	17%
	Stad of dorp (5.000 tot 20.000 inwoners)	48%	35%	18%
	Dorp (minder dan 5.000 inwoners)	53%	33%	14%
Politieke voorkeur	Forum voor Democratie	86%	12%	2%
	JA21	71%	23%	6%

79 In verband met afrondingsverschillen tellen percentages in enkele gevallen op tot <> 100 procent.

		Afgenomen	Gelijk gebleven	Toegenomen
Politieke voorkeur	Partij voor de Dieren	67%	27%	6%
	PVV	67%	24%	9%
	SP	58%	32%	9%
	Niet stemmen	58%	30%	13%
	Weet ik niet/wil ik niet zeggen	58%	30%	12%
	Boer Burgerbeweging	55%	33%	12%
	Anders	54%	39%	7%
	GroenLinks	52%	34%	14%
	VOLT	48%	45%	7%
	PvdA	45%	39%	16%
	D66	38%	34%	28%
	ChristenUnie	36%	49%	15%
	CDA	35%	45%	21%
	VVD	26%	35%	39%

Tabel B6.2 *Vertrouwen in daadkracht regering is toe- of afgenomen door de toeslagenaffaire? In de kolom 'afgenomen' zijn bovengemiddeld scores geel gemarkeerd. Benedengemiddelde scores zijn blauw gemarkeerd.⁸⁰*

		Afgenomen	Gelijk gebleven	Toegenomen
Opleidingsniveau	Laag	80%	16%	4%
	Middelbaar	79%	15%	5%
	Hoog	80%	15%	5%
Leeftijd	18-24	71%	19%	10%
	25-35	73%	20%	7%
	36-50	73%	19%	8%
	51-64	86%	13%	2%
	65 jaar of ouder	92%	7%	0%

80 In verband met afrondingsverschillen tellen percentages in enkele gevallen op tot <> 100 procent.

		Afgenomen	Gelijk gebleven	Toegenomen
Sekse	Man	78%	16%	6%
	Vrouw	82%	15%	4%
Religie	Christelijk	78%	17%	5%
	Moslim	73%	19%	8%
	Nee	84%	13%	2%
Stedelijkheid woonplaats	Stad (meer dan 100.000 inwoners)	78%	16%	5%
	Stad (20.000 tot 100.000 inwoners)	79%	15%	6%
	Stad of dorp (5.000 tot 20.000 inwoners)	81%	14%	4%
	Dorp (minder dan 5.000 inwoners)	82%	13%	5%
Politieke voorkeur	VOLT	98%	2%	0%
	Forum voor Democratie	95%	3%	3%
	SP	94%	4%	2%
	Anders	93%	3%	3%
	Partij voor de Dieren	88%	10%	2%
	Boer Burgerbeweging	88%	10%	2%
	Weet ik niet/wil ik niet zeggen	85%	14%	1%
	GroenLinks	82%	13%	5%
	JA21	82%	18%	0%
	ChristenUnie	81%	15%	3%
	PVV	78%	18%	3%
	Niet stemmen	77%	23%	0%
	CDA	75%	16%	9%
	D66	73%	16%	10%
PvdA	71%	20%	9%	
VVD	67%	24%	9%	

Tabel B6.3 *Vertrouwen in daadkracht regering is toe- of afgenomen door de aanpak van de woningnood? In de kolom 'afgenomen' zijn bovengemiddeld scores geel gemarkeerd. Benedengemiddelde scores zijn blauw gemarkeerd.⁸¹*

		Afgenomen	Gelijk gebleven	Toegenomen
Opleidingsniveau	Laag	79%	14%	6%
	Middelbaar	74%	21%	5%
	Hoog	74%	20%	6%
Leeftijd	18-24	71%	19%	10%
	25-35	71%	20%	8%
	36-50	65%	26%	9%
	51-64	77%	20%	3%
	65 jaar of ouder	81%	18%	1%
Sekse	Man	73%	19%	8%
	Vrouw	77%	19%	4%
Religie	Christelijk	72%	21%	7%
	Moslim	70%	14%	16%
	Nee	79%	19%	2%
Stedelijkheid woonplaats	Stad (meer dan 100.000 inwoners)	77%	16%	7%
	Stad (20.000 tot 100.000 inwoners)	74%	20%	6%
	Stad of dorp (5.000 tot 20.000 inwoners)	75%	21%	4%
	Dorp (minder dan 5.000 inwoners)	74%	21%	5%
Politieke voorkeur	JA21	94%	6%	0%
	Anders	94%	6%	0%
	Forum voor Democratie	93%	7%	0%

81 In verband met afrondingsverschillen tellen percentages in enkele gevallen op tot $\lt; 100$ procent.

		Afgenomen	Gelijk gebleven	Toegenomen
Politieke voorkeur	VOLT	90%	7%	2%
	SP	88%	9%	2%
	Boer Burgerbeweging	88%	10%	2%
	Partij voor de Dieren	83%	15%	2%
	Niet stemmen	79%	21%	0%
	GroenLinks	79%	13%	8%
	PVV	76%	19%	5%
	Weet ik niet/wil ik niet zeggen	76%	21%	3%
	ChristenUnie	75%	20%	5%
	CDA	72%	23%	5%
	D66	67%	21%	12%
	PvdA	67%	16%	17%
	VVD	62%	29%	9%

Tabel B6.4 *Vertrouwen in daadkracht regering is toe- of afgenomen door de lange duur van de kabinetsformatie? In de kolom 'afgenomen' zijn bovengemiddeld scores geel gemarkeerd. Benedengemiddelde scores zijn blauw gemarkeerd.⁸²*

		Afgenomen	Gelijk gebleven	Toegenomen
Opleidingsniveau	Laag	78%	15%	7%
	Middelbaar	74%	20%	6%
	Hoog	73%	22%	6%
Leeftijd	18-24	63%	21%	17%
	25-35	66%	26%	8%
	36-50	71%	21%	8%
	51-64	79%	17%	3%
	65 jaar of ouder	88%	13%	0%

		Afgenomen	Gelijk gebleven	Toegenomen
Sekse	Man	73%	20%	7%
	Vrouw	76%	19%	5%
Religie	Christelijk	73%	20%	7%
	Moslim	65%	18%	17%
	Nee	78%	19%	3%
Stedelijkheid woonplaats	Stad (meer dan 100.000 inwoners)	74%	18%	8%
	Stad (20.000 tot 100.000 inwoners)	73%	21%	7%
	Stad of dorp (5.000 tot 20.000 inwoners)	77%	19%	4%
	Dorp (minder dan 5.000 inwoners)	76%	21%	3%
Politieke voorkeur	Anders	93%	7%	0%
	Boer Burgerbeweging	92%	6%	2%
	VOLT	90%	10%	0%
	SP	87%	11%	2%
	Partij voor de Dieren	84%	15%	1%
	Forum voor Democratie	83%	18%	0%
	JA21	81%	16%	3%
	PVV	80%	14%	6%
	ChristenUnie	79%	19%	2%
	Weet ik niet/wil ik niet zeggen	78%	20%	1%
	CDA	74%	21%	5%
	Niet stemmen	73%	21%	6%
	GroenLinks	70%	26%	5%
	D66	70%	19%	11%
	PvdA	69%	15%	16%
VVD	57%	31%	12%	

82 In verband met afrondingsverschillen tellen percentages in enkele gevallen op tot <> 100 procent.

COLOFON

Opdrachtgever
Auteurs
M.m.v.

Anne Frank Stichting
Drs. R. van Wonderen
W. Wagenaar, MSc. (Anne Frank Stichting)
C. Hagenaars, MSc.

Foto omslag
Uitgave

Christian, Adobe Stock (bewerkt)
Verwey-Jonker Instituut
Kromme Nieuwegracht 6
3512 HG Utrecht
T (030) 230 07 99
E secr@verwey-jonker.nl
I www.verwey-jonker.nl

De publicatie kan gedownload worden via onze website:
<http://www.verwey-jonker.nl>

ISBN 978-94-6409-156-4

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht 2022.

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut.
Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.